

Ю.М. Бойко

КУЛЬТУРОЛОГІЯ, ЕТИКА, ЕСТЕТИКА

ПОСІБНИК ЗІ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

(на правах рукопису)

Культурологія, етика, естетика.

Тематичний план і примірний розподіл часу

лекцій – 16 год.;

семінарські заняття – 32 год.;

самостійна робота студента – 96 год.

№ пор.	Модуль, теми лекційних і семінарських занять, самостійної роботи студентів	Розподіл навчального часу по видах роботи		
		Аудиторні заняття		Самостійна робота студента
		лекції	семінари	
	Модуль 1. Культурологія			
1.1.	Культура як сфера суспільного буття	2	4	12
1.2.	Культура як знаково-семіотична система. Діалог культур	2	4	12
1.3.	Художня культура і мистецтво	2	4	12
1.4.	Феномен української культури. Людина у світі культури	2	4	12
	Модуль II. Етика, естетика	2	4	12
2.1.	Етика як наука та її категорії	2	4	12
2.2.	Культура спілкування й етикет	2	4	12

2.3.	Естетика як наука та її категорії	2	4	12
2.4.	Мистецтво як естетичний феномен	2	4	12
Разом:		16	32	96

Вступ

Включення навчальних дисциплін «культурологія», «етика», «естетика» до нормативної частини освітньо-професійних програм підготовки фахівців з вищою освітою спрямовано на реалізацію державної програми «Освіта: Україна XXI ст.».

Засвоєння студентами даних навчальних дисциплін сприяє одержанню ними необхідного обсягу теоретичних знань, навичок орієнтування у культурному просторі.

Цей посібник створений на основі програми, вміщеній у Галузевих стандартах підготовки бакалаврів з напрямку «Економіка і підприємство», для покращення умов аудиторної та самостійної роботи студентів молодших курсів денної, заочної, дистанційної форм навчання.

Мета навчальної дисципліни: формування системи знань з культурології, етики й естетики, уявлень про форми, види культури й механізми соціокультурної регуляції життєдіяльності суспільства.

Завдання: вивчення сутності, форм і тенденцій розвитку культури, загальнотеоретичних засад культурології, етики та естетики, механізмів соціокультурної динаміки, характерних рис української культури на сучасному етапі розвитку суспільства, набуття вмінь та навичок етичного, естетичного та загально культурологічного аналізу.

Предмет: смисли і механізми соціокультурної регуляції життєдіяльності суспільства, моральні та естетичні аспекти світогляду сучасної людини.

Кожна тема супроводжується планом лекційного і семінарського занять, опорним конспектом лекції, питаннями для семінарського заняття, темами індивідуальних завдань, переліком основної літератури, тестовими завданнями для самоперевірки. В кінці наведені питання для підготовки до підсумкового контролю знань студентів з даної навчальної дисципліни.

Модуль I. Культурологія.

Тема 1. 1. Культура як сфера суспільного буття

План:

1. Становлення наукового інтересу до розуміння культури. Основні моделі культурно-історичного процесу.
2. Культурологія як наукова дисципліна. Основні наукові підходи до розуміння культури.
3. Структура та функції культури.
4. Культура і етнос.

1. Становлення наукового інтересу до розуміння культури. Основні моделі культурно-історичного процесу.

Осмилення людиною оточуючого світу своїм корінням сягає сивої давнини. В античній філософії уперше відбувається наукове співставлення і логічне протиставлення природи (*natura*) і штучного світу, створюваного самою людиною (*cultura*).

Який зміст вкладали стародавні елліни та римляни в поняття «культура» – *paidéia* (паїдейя) давньогрецькою мовою?

У відповідності до культурологічного міфу **Протагора**, виникненню *матеріальної* культури, впорядкуванню суспільного життя люди зобов'язані богам. На думку інших філософів, зокрема **Демокрита** (рис. 1.1.), тільки людина є творцем культури, яка керується своїми потребами.

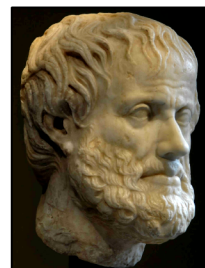

Рис. 1.2.
Аристотель

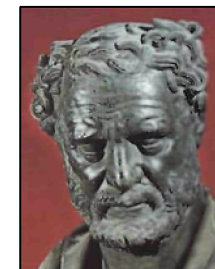

Рис. 1.1.
Демокрит

Аристотель (рис. 1.2.) підкреслював, що в культурі виявляється перевага людини над твариною: людина, якій природою дано розум і здатність до праці, є творцем культури.

Принциповий вплив давньогрецької філософії визначив однаковість підходів до розуміння *сутності культури* в Греції та Римі. Але були і особливості. Так, латинський термін *cultura* у своєму первинному втіленні означав обробіток ґрунту з метою одержання врожаю новостворених рослин, догляд за домашніми тваринами, освіту, розвиток і мав скоріш прикладне, ніж теоретичне значення. Відповідником грецькому *paidéia* був латинський термін *humanitas*.

Одночасно з'являються перші спроби *структуризації* культурно-історичного простору. Поет і селянин з давньогрецької області Беотія **Гесіод** (жив біля 700 р. до н.е.) у своїх творах виклав досить популярну на той час концепцію «п'яти віків», які послідовно змінюють один одного: *золотий, срібний, бронзовий, героїчний, залізний* (рис. 1.4.). Кожен наступний був гіршим за попередній, а за кінцем історії починається новий цикл, настає новий золотий вік, правда вже для іншого покоління богів та людей. В основі таких поглядів лежало *міфологічне* сприйняття історичного часу, як орієнтованого у минуле, що характерно для *традиційних* суспільств. Більш досконалий варіант подібної концепції представлений, зокрема, у працях давньоримського

Рис. 1.1.3. Й.Г. Гердер

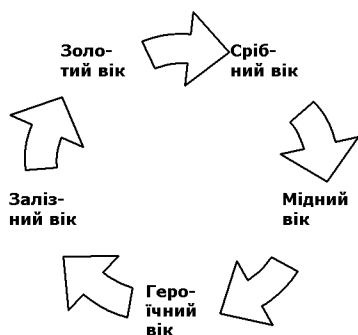

Рис. 1.4. Циклічна модель «п'яти віків» за Гесіодом

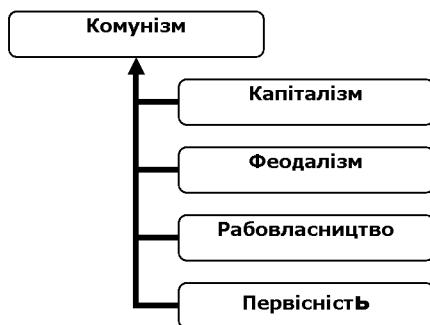

Рис. 1.5. Суспільно-економічні формації

історика, грека за походженням, **Полібія** (200-123 рр. до н.е.). Він вважав, що *циклічний характер* змін у суспільстві та культурі залежить від коловороту явищ у природі.

Одним з найголовніших досягнень гуманітарних наук Нового часу є вчення про *поступальний, прогресивний* розвиток людства. Уперше такі погляди на культуру були викладені у праці «Основи нової науки про загальну природу націй» (1725) професора риторики Неаполітанського університету **Джамбатисто Віко** і розвинені **Йоганном Готфрідом Гердером** (рис. 1.3.). На їх думку, *культура є засобом об'єднання людей у суспільство, продукт діяльності людей та одночасно стимул до такої діяльності*. Послідовними прихильниками такого лінійно-стадіального підходу

були більшість філософів доби Просвітництва у Європі, **Карл Маркс** та багато інших. Їх об'єднує уявлення про розвиток людства як загального руху в певному спільному *прогресивному* напрямку з проходженням обов'язкових етапів - стадій розвитку (рис. 1.5.).

Одночасно набули оформлення культурологічні теорії, автори яких відкидали принцип *єдності світового культурно-історичного процесу*, розглядали історію людства як історію існування замкнених спільнот - культур, цивілізацій, котрі підкоряються власній логіці розвитку у межах життєвого циклу від становлення до розпаду. Серед них найбільшою популярністю користувались і користуються сьогодні теорії *культурно-історичних типів, локальних культур, локальних цивілізацій, соціально-культурних суперсистем* та деякі інші.

Теорія культурно-історичних типів (усього 13) належить російському соціологу українського походження **Миколі Яковичу Данилевському** (1821-1885) (рис. 1.6.). Кожен тип характеризується спільністю мови, етнічною самосвідомістю, перевагою того чи іншого роду діяльності людей. Кожне культурно-історичне утворення проходить через кілька фаз розвитку: «несвідомий» період, період становлення держави, її розвиток, «цивілізацію» і занепад.

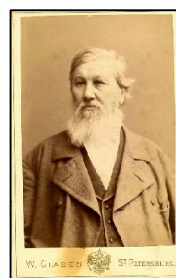

Рис.1.1.6. М.Я. Данилевський

Освальд Шпенглер (1880-1936) (рис. 1.7.) теж заперечував існування загальносвітової культури і людства в цілому. Він вважав, що *всесвітня культура розпадається на дев'ять замкнених у своєму розвитку локальних культур* (китайської, вавилонської, єгипетської, індійської, античної, візантійсько-арабської, західноєвропейської та індіанців майя) і російсько-сибірської, яка перебуває у процесі становлення. Кожна культура є *живим організмом*, а історія культури - його біографією.

Рис. 1.1.7. О. Шпенглер

Тривалість життя культурного організму, на думку О. Шпенглера, біля 1000 років, після чого він помирає і залишає по собі *оболонку у вигляді цивілізації*. Перехід до цивілізації знаменує собою занепад лібералізму, демократії, становлення тоталітарного суспільства. Загибель європейської культури та перехід до європейської цивілізації він відносив до 2000 року.

Відомий англійський дипломат, історик і соціолог, автор 12-ти томного «Дослідження історії» **Арнольд Тойнбі** (1889-1975) (рис. 1.8.) розділив історію людства на *локальні цивілізації*. Кожна цивілізація проходить у своєму розвитку кілька стадій: виникнення, зростання, надлому і розпаду, після чого вона гине, поступаючись місцем новій. Основною цивілізації виступає релігійна приналежність. У 21 столітті може виникнути нова цивілізація світового рівня на чолі з світовим урядом, причому лідерство має перейти від європейського Заходу до азійського Сходу.

Рис. 1.1.8.
А. Тойнбі

Рис. 1.1.9.
П. Сорокін

Видатний російський вчений, соціал-демократ, який після більшовицької революції емігрував до Сполучених Штатів Америки і став засновником американської соціологічної школи, **Пітірім Сорокін** (1889-1986) (рис. 1.9.), багато уваги приділяв розробці питань соціології культури, зокрема теорії *соціально-культурних суперсистем*. У відповідності до неї, типологія суперсистем залежить від закладеного до їх основи певного морфологічного начала - *матеріального* або *ідеального*. Суперсистеми виступають як фази історичного коловороту: на зміну пануючій сьогодні матеріальній суперсистемі має прийти релігійна, ідеалістична, яка подолає існуючу кризу культури.

В таких умовах відбувалось становлення окремої галузі знань про культуру, відомої нам під назвою **культурологія**.

2. *Культурологія як наукова дисципліна. Основні наукові підходи до розуміння культури.* Ідея виділення **культурології** в самостійну галузь знань належить американському антропологу **Леслі Уайту** (1900-1975) (рис. 1.10.), котрий застосував цей термін для позначення галузі знання, яку ще **Едуард Тейлор** (1832-1917) (рис. 1.11.) визначив як «*науку про культуру*». Уайт розглядав культурологію у якості принципово нового способу вивчення культурних явищ, розкриття загальних закономірностей культурно-історичного процесу і специфіки людської культури.

Рис. 1.1.10.
Л. Уайт

Тривалий час культурологічні дослідження мали в основному академічний характер, але з другої половини 20 ст. ситуація змінюється. Набуті знання починають застосовувати у практиці масової комунікації, дипломатії, військової справи тощо. Починається виокремлення течій, які поєднують ознаки філософських, мистецтвознавчих, літературознавчих та інших напрямків. На їх базі формується **культурологія як наука, що вивчає специфіку розвитку матеріальної та духовної культури цивілізацій, етносів, націй у конкретно-історичному аспекті**.

Бурхливий розвиток культурології, формування різноманітних наукових шкіл і течій сприяв виникненню *проблемної ситуації*, що коріниться у ряді суттєвих розбіжностей в розумінні феномену «культура».

Рис. 1.1.11.
Е. Тейлор

Певним кроком до подолання існуючих протиріч стали різноманітні спроби наукової класифікації підходів до розуміння культури, їх особливостей. Одним з найбільш перспективних варіантів такої класифікації є дослідження американських культурологів **Альфреда Кребера** (1876-1960) (рис. 1.12.) і **Клайда Клакхона** (1905-1960), проведене у 50-х роках минулого століття. Вони здійснили змістовну комп'ютерну класифікацію майже 300 різних визначень культури і одержали біля 10 внутрішньо однорідних за змістом груп визначень, які позначили **основні наукові підходи до розуміння культури** та їх принципові особливості. Як мінімум шість з них є актуальними і сьогодні:

Рис. 1.1.12.
А. Кребер

- 1) **системний** (культура – система всіх видів, форм і результатів діяльності людини як розумної, мислячої істоти);
- 2) **традиціоналістський** (культура – сукупність найбільш стійких і мало змінюваних моделей колективної поведінки людей – традицій);
- 3) **соціонормативний** (культура – сукупність норм і правил співжиття людей, те, що перетворює окремих індивідів на суспільство);
- 4) **адаптивний** (культура – особливий засіб пристосування людей до природного та суспільного середовища. На відміну від тварин, людина, пристосовуючись, цілеспрямовано та свідомо змінює і середовище свого існування);
- 5) **транзитивний** (культура – форма існування та засіб передачі небіологічної спадковості людства, колективного досвіду багатьох поколінь людей через навчання та виховання);

б) *семіотичний* (культура – потік почуттів, образів, ідей, наукових знань, що циркулює у суспільстві за посередництвом знакових систем).

Невизначеність ситуації породжує певні непорозуміння у процесі ознайомлення студентів з навчальною дисципліною «культурологія». Це потребує нашої домовленості про те, що ми будемо розуміти під словом «культура» у процесі навчання, або, іншими словами, спільного конструювання «робочого» визначення культури.

Робоче визначення культури: *культура – особлива форма, засіб і результат людської життєдіяльності. Вона представлена продуктами матеріальної та духовної праці, системою суспільних норм і закладів, відносинами людей з природою, суспільством та собою, як особистістю.*

3. *Структура та функції культури.* Культуру як цілісну систему, що відображає особливості природи людини, прийнято поділяти на дві головні підсистеми – *матеріальну* та *духовну*. Вони розрізняються за первинною формою існування складових елементів та функціями у житті людей.

Матеріальна культура об'єднує речі штучного походження (*артефакти*), первинна форма існування яких суто матеріальна. Основні групи артефактів такі:

- а) засоби виробництва;
- б) засоби споживання;
- в) речі престижного значення.

Разом чи окремо вони забезпечують реалізацію важливих функцій, орієнтованих переважно на задоволення матеріальних потреб людини.

Головними функціями матеріальної культури є наступні:

- 1) *продуктивна* – продукування сприятливих матеріальних умов для існування людини (спеціальна для гр. а);
- 2) *рекреативна* – спрямована на забезпечення можливості відтворення людини у якості активно діючої особистості (спеціальна для гр. б);
- 3) *захисна* – забезпечення захисту людини від негативного впливу оточуючого середовища (спільна для гр. а та гр. б);
- 4) *представницька* – пов'язана з позначенням місця людини у структурі суспільних відносин і статусів (спеціальна для гр. в).

Духовна культура об'єднує явища штучного походження, первинна форма існування яких суто ідеальна (образи, почуття, ідеї, знання). Для збереження та передачі їм надають вторинної матеріалізованої форми, в результаті чого виникає проблема співвідношення форми та змісту елементів.

Головні функції духовної культури такі:

- 1) *людинотворча* – забезпечує можливість формування людини як особистості;
 - 2) *пізнавальна*, оскільки духовна культура є засобом пізнання людиною себе і оточуючого світу, формою відбиття результатів процесу пізнання, різновидом колективної самосвідомості людства;
 - 3) *інформативно-комунікативна* – виступає джерелом генерування інформації та первинних засобів інформаційного спілкування;
 - 4) *нормативно-регулятивна* – виробляє морально-етичні та юридичні норми співжиття людей;
 - 5) *аксіологічна* (оцінююча) – забезпечує можливість орієнтації людини в оточуючому світі на підставі наявного культурного досвіду.
4. *Культура і етнос.* Відповідь на питання про співвідношення в культурі «національного»¹ та загальнолюдського коріниться у способі розв'язання проблеми взаємозв'язку *культури* та *етносу*.

Етнос – слово давньогрецького походження і спочатку використовувалось у значеннях «зграя», «натовп», «плем'я», «народ». Досить часто в сучасній українській мові відповідником етносу вважають слово *народ*. Але це невірно, оскільки останнє слово, залежно від контексту, може набувати кількох значень (пор.: «народ України» – «український народ»). Така неоднозначність не дозволяє використовувати це слово у якості *наукового терміну*, чому і виникла потреба звернутись до однієї з «мертвих»² мов, приписуючи слову конкретне термінологічне значення. У науці під **етносом** розуміють *групу людей, поєднаних спільністю мови, комплексом традиційної культури, які визнають спільність своєї історичної долі*.

Як форма суспільної організації людей етнос підкоряється певним умовам формування, існування та має характерні ознаки:

- 1) *спільність території* виступає умовою формування етносу - *етногенезу*, коли оптимальна щільність інформаційних зв'язків реалізується через безпосереднє спілкування між індивідами, сприяє виникненню *усвідомленого культурного простору*, забезпечує розвиток економічних, соціальних та інших зв'язків між населенням. Після завершення етногенезу існування етносів та етнічних груп може бути довготривалим поза межами своїх первинних територій. Це свідчить про те, що спільність території є *умовою етногенезу*, але не обов'язковою умовою подальшого існування чи необхідною ознакою етносу;
- 2) *мова* звичайно є однією з найважливіших якостей і ознак етносу, символом етнічної належності, умовою або результатом *етногенезу*;

¹ Слово «нація» походить від латинського «natio» – «наші».

² «Мертвих» у розумінні того, що сьогодні жодна людина у світі не вважає її своєю рідною.

- 3) важливе значення для формування та функціонування етносу мають *особливості його матеріальної та духовної культури*, перш за все ті компоненти, для яких характерні традиційність та стійкість. Традиційна культура разом з мовою є найбільш виразною зовнішньою ознакою кожного етносу;
- 4) етнос стає історичною реальністю лише тоді, коли у свідомості людей закріплюється розуміння своєї належності до даного етнічного утворення, виникає *етнічна самосвідомість*. Остання виявляє себе через *етнічну самоназву*;
- 5) однією з найважливіших умов існування етносу є *можливість соціально-біологічного та етнокультурного самовідтворення*. Соціально-біологічне самовідтворення забезпечується через укладання шлюбів (переважно між представниками даного етносу). Етнокультурне самовідтворення, яке є яскравим прикладом *небіологічної спадковості*, полягає у передачі етнокультурної інформації від старших до молодших поколінь етносу шляхом навчання та виховання, в результаті чого формується *етнічна самосвідомість* молодшого покоління людей.

Сьогодні у світі відомо біля 2400 етносів. Кожен із них, за визначенням, має свою неповторну культуру. Етнографи розробили власну **систему класифікації етнічних культур народів світу**, яка складається із кількох послідовних етапів.

1. **Географічний** базується на об'єктивному взаємозв'язку між природно-географічними факторами життя та деякими особливостями культури того чи іншого народу.

2. **Антропологічний** заснований на встановленому факті належності всіх людей до тієї чи іншої антропологічної *раси*, але не має нічого спільного з *расизмом* (штучним протиставленням одних рас іншим). Річ у тім, що в процесі свого історичного формування та існування кожна велика раса мала більш-менш сталий *ареал* проживання. У його межах етносусіди однорасової належності досить тісно контактували між собою. Як результат подібного культурного обміну і запозичень, у етносів, котрі мають спільне антропологічне підґрунтя, сформувалось багато спільних культурних рис.

3. **Господарсько-культурний** базується на об'єктивному взаємозв'язку системи господарства з формуванням певних особливостей інших складових матеріальної та духовної культури. На цій основі відомими етнографами М.Г. Левінін та М.М. Чебоксаровим було розроблено *теорію господарсько-культурних типів* народів світу (ГКТ). Таких ГКТ виділяють більше 30, проте їх можна об'єднати у кілька великих груп, які можуть відповідати певним історичним стадіям становлення і розвитку людства:

- культури, які базуються на *привласнюючому господарстві* (мисливство, збиральництво, рибальство). У стадіальному відношенні вони тя-

жіють до первісності;

- культури, які базуються на *ручному землеробстві та приселищному або рухливому скотарстві*. У стадіальному відношенні вони відповідають перехідному періоду від первісності до ранньокласових суспільств;
- культури, які базуються на *орному землеробстві або кочовому скотарстві*. При усіх відмінностях, вони презентують головні історичні варіанти становлення ранніх цивілізацій, розгляд яких наведено нижче;
- культури, які базуються на виробництвах *індустріального* типу і визначають основу типологічної єдності етнічних складових сучасної цивілізації.

Можна додати, що сьогодні ми є свідками формування ще однієї групи ГКТ, яка об'єднує культури суспільств так званого *постіндустріального* типу.³

За допомогою означених вище засобів, культури етносів можуть бути класифіковані за *ознаками подібності*, але не за спільністю походження. Подолати цю ваду допомагає *лінгвістика*, або *мовознавство*.

4. **Лінгвістичний** рівень класифікації будується через виділення споріднених за походженням мов за схемою: мовна сім'я - мовна гілка - група або підгрупа мов - окрема мова. Спільна *знакова система* (мова) досить часто вказує на «генетичну» спорідненість культурних утворень. Вона дозволяє людям не тільки розуміти один одного, але й сприяє *компліментарності* (доброзичливості) у взаємовідносинах.

Відомо, що головне етнічне навантаження несуть найбільш стійкі елементи культури, для визначення яких вживається термін *традиція* (лат. «передача», «спадковість»).

У структурному відношенні традиції можна розділяти, залежно від змісту, на *стереотипи діяльності* та *стереотипи виховання*, а у відношенні до мети стереотипної колективної діяльності людей – на *звичай* та *обряди*:

- *стереотипи діяльності* – це історичний досвід, відтворюваний людьми через традиційні механізми та засоби їх застосування;
- *стереотипи виховання* – це ідеалізовані образи представників даного етносу, на досягнення яких орієнтовані традиційні засоби народного виховання;
- *звичай* – стереотипна форма масової поведінки, спрямованої на досягнення *реальної*, з точки зору учасників процесу, мети. (Наприклад: *толока* – традиційна форма організації колективної взаємодопомоги у селянській громаді; *могорич* – норма звичаєвого права, орієнтована на

³ Детальніше це питання розглядається у курсах соціології та політології.

закріплення юридичної сили домовленості про щось, реалізація якої відкладається у часі). Дана форма *традиційності* більше тяжіє до сфери матеріальної культури, є формою задоволення *матеріальних* суспільних проблем *традиційними засобами культури*.

- *обряд* – стереотипна форма масової поведінки, спрямованої на досягнення *ідеальної* мети, яка від формування до своєї реалізації існує виключно у свідомості людей. Прикладом може бути *обряд хрещення дитини*, коли за допомогою складних дій символічного характеру відбувається переведення новонародженого із «не нашого» до «нашого» культурного простору⁴, перетворення «*немовляти*» на «*дитину*». У такому випадку можна говорити про превалювання традиційних засобів задоволення *духовних* запитів людей.

Труднощі аналізу сутності обрядів та звичаїв полягають у тому, що в реальному житті вони утворюють складну діалектичну єдність, в межах якої нерідко *змінюють свої якісні відмінності*.

Значення цих різновидів традицій, первинна сутність яких досить часто не є зрозумілою для більшості носіїв, полягає у тому, що вони продовжують виконувати дуже *важливі організуючі функції* у суспільному житті людей:

- 1) кооперування діяльності індивідів через їх включення до системи соціальних інститутів;
- 2) прийняття людьми групових норм та цінностей;
- 3) підтримання визначеної ієрархії соціальних статусів;
- 4) встановлення психологічного відчуття групової солідарності та зняття емоційної напруги у відносинах між людьми;
- 5) затвердження суспільного значення життєво-вікових станів людей (народження, статевая зрілість, одруження, народження дітей, смерть);
- 6) збереження та передача культурного досвіду етносу, відтворення життєвого ладу та форм спілкування між людьми.

Прошарок культури, найбільш тісно пов'язаний з традиціями, одержав назву *традиційна культура*. Його характерними ознаками є *масовість* і *сталість* у часі та просторі. Можна стверджувати, що у традиційній культурі безпосередньо зібрані найбільш характерні якості етносу. Досить часто відповідником традиційної культури виступає термін *етнічна культура*. Вона не є тотожною *культурі етносу*, оскільки в сучасних умовах остання, крім традиційного ядра, включає у себе елементи *іноетнічного та надетнічного* походження.

⁴ Антитезою до названого можна вважати поховальну обрядовість, спрямовану до переведення «колишнього нашого» до стану «не нашого» в іншому світі.

Загалом діалектика співвідношення культури та етносу полягає у *функціональності* їх взаємозв'язків, що виявляє себе у таких основних формах, як:

- 1) *генеруюча*, оскільки люди, об'єднані в етноси, є творцями своєї культури;
- 2) *інтегруюча*, оскільки люди об'єднуються в етноси перш за все за ознаками подібності культури;
- 3) *диференціююча*, оскільки ми маємо змогу розрізняти етноси виключно за ознаками відмінностей їхніх культур.

В цілому, при усій змістовній багатогранності, *культура є системною цілісністю, яка складається з множини підсистем, різноманітних форм внутрішніх та зовнішніх зв'язків при певній автономії елементів*.

Семинар 1:

1. Яким чином намагались з'ясувати сутність явища «культура» античні філософи?
2. Які основні варіанти пояснення закономірностей культурно-історичного розвитку Ви знаєте?
3. Що таке «культурологія» як наука і навчальна дисципліна?
4. Пригадайте основні наукові підходи до розуміння сутності культури. Спробуйте пояснити їх особливості. Наведіть «робоче» визначення культури.
5. Чому прийнято виділяти такі основні підсистеми культури, як матеріальну та духовну. Які об'єктивні критерії існують для цього?
6. У чому змістова і функціональна особливість таких підсистем культури, як матеріальна і духовна?
7. Що таке «етнос»? Чому виникла потреба у термінологічному використанні цього давньогрецького слова замість звичного нам слова «народ»?
8. Які основні умови формування, існування та ознаки етносу Ви знаєте?
9. Пригадайте наукові рівні етнографічної класифікації культур народів світу. У чому їх особливості?
10. Що таке традиції? Які різновиди традицій Ви знаєте? Які суспільно важливі функції виконують обряди та звичаї?
11. Що таке традиційна культура, етнічна культура, культура етносу?
12. Який характер має взаємозв'язок між культурою та етносом і в яких формах він проявляє себе?

Література:

- Бокань В. Культурологія. – К., 2000.
Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983.
Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Создано человечеством. – М., 1984.

- Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Человечество – это народы. – М., 1990.
- Данилевский Н.Я. Россия и Европа: Взгляд на культурные и политические отношения славянского мира к германо-романскому. - 6-е изд. - СПб, 1995.
- Кертман Л.Е. История культуры стран Европы и Америки. – М., 1987.
- Клакхон К. Зеркало для человека. Введение в антропологию. СПб., 1998.
- Культура і побут населення України / За ред. Наулко В.І. – К., 1991.
- Лекції з історії світової та вітчизняної культури / За ред. Ятрися А.В. – Львів, 1994.
- Теорія та історія світової та вітчизняної культури / За ред. Горбач Н.Я. – Львів, 1992.
- Тойнби А. Постижение истории. – М., 1990.
- Тэйлор Э. Первобытная культура. - М., 1989 г.
- Уайт Л. Избранное: Наука о культуре. - М., 2004.
- Уайт Л. Избранное: Эволюция культуры. - М., 2004
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. – М., 1985.
- Шпенглер О. Закат Европы. - Т. 1; 2. - Новосибирск, 1993.

Теми індивідуальних завдань:

1. Культурологічні погляди М. Данилевського.
2. Культурологічні погляди П. Сорокіна.
3. Культурологічні погляди А. Тойнбі.
4. Культурологічні погляди Л. Уайта.
5. Культурологічні погляди Е. Тейлора.
6. Теорія господарсько-культурних типів.

Тестові завдання для самоперевірки (тема 1.1):

1. В античній філософії сутність культури намагались досягнути шляхом логічного співставлення і протиставлення наступних об'єктивних явищ:
а) часу і простору; б) тварин і людей; в) природи і штучного світу, створеного людьми; г) божого провидіння і волі людей.
2. Перша спроба цілісного викладення історико-культурологічної концепції "п'яти віків" належить давньогрецькому автору: а) Гомеру; б) Гесіоду; в) Геродоту; г) Геланіку з Мітілени.
3. Який з п'яти "віків" мав би настати після загибелі світу у кінці "залізного віку": а) героїчний; б) бронзовий; г) срібний; д) золотий.
4. Засновниками вчення про поступальний, прогресивний характер розвитку людства і його культури вважають: а) Віко та Гердера; б) Данилевського та Шпенглера; в) Тойнбі та Сорокіна.
5. Засновники і прибічники культурологічних теорій "культурно-історичних типів", "локальних культур", "локальних цивілізацій" відстою-

вали думку про: а) єдність світового культурно-історичного процесу; б) принципову неможливість такої єдності взагалі.

6. Причина існування проблемної ситуації у сучасній культурології полягає у: а) існуванні спільних поглядів дослідників на сутність культури; б) існуванні різних наукових підходів до розуміння сутності культури.
7. Якому із наведених нижче основних наукових підходів до розуміння культури може відповідати визначення "культура - форма існування та засіб передачі небіологічної спадковості людства": а) системному; б) традиціоналістському; в) соціонормативному; г) адаптивному; д) транзитивному; е) семіологічному.
8. Якому із наведених нижче основних наукових підходів до розуміння культури може відповідати визначення "культура - сукупність стійких і малозмінюваних моделей колективної поведінки людей ": а) системному; б) традиціоналістському; в) соціонормативному; г) адаптивному; д) транзитивному; е) семіологічному.
9. Якому із наведених нижче основних наукових підходів до розуміння культури може відповідати визначення "культура - сукупність норм і правил співжиття людей, те, що перетворює окремих індивідів на суспільство": а) системному; б) традиціоналістському; в) соціонормативному; г) адаптивному; д) транзитивному; е) семіологічному.
10. Якому із наведених нижче основних наукових підходів до розуміння культури може відповідати визначення "культура - особливий засіб пристосування людей до природного і суспільного середовища ": а) системному; б) традиціоналістському; в) соціонормативному; г) адаптивному; д) транзитивному; е) семіологічному.
11. Якому із наведених нижче основних наукових підходів до розуміння культури може відповідати визначення "культура - потік почуттів, образів, ідей, наукових знань, що циркулює у суспільстві за посередництвом знакових систем ": а) системному; б) традиціоналістському; в) соціонормативному; г) адаптивному; д) транзитивному; е) семіологічному.
12. Якому із наведених нижче основних наукових підходів до розуміння культури може відповідати визначення "культура - система всіх видів, форм і результатів діяльності людини у якості розумної, мислячої істоти": а) системному; б) традиціоналістському; в) соціонормативному; г) адаптивному; д) транзитивному; е) семіологічному.
13. До якої з головних підсистем культури слід віднести твердження "вона об'єднує речі штучного походження, первинна форма існування яких суто ідеальна": а) матеріальної; б) духовної.
14. До якої з головних підсистем культури слід віднести такі групи артефактів, як засоби виробництва, засоби споживання, речі престижного значення: а) матеріальної; б) духовної.

15. Яка з головних підсистем культури виконує такі важливі функції у житті людей, як людинотворча, пізнавальна, інформативно-комунікативна, нормативно-регулятивна, аксіологічна: а) матеріальна; б) духовна.

16. Яка з головних підсистем культури виконує такі важливі функції у житті людей, як продуктивна, рекреативна, захисна, представницька: а) матеріальна; б) духовна.

17. Слово "етнос" у якості наукового терміну означає: а) група людей, поєднаних спільністю економічних, політичних, соціальних інтересів; б) група людей, поєднаних спільністю мови, комплексом традиційної культури, визнанням спільності історичної долі.

18. Що відбувається у результаті етнокультурного самовідтворення етносу: а) народження нового покоління людей; б) передача майнового спадку від старшого до молодшого покоління представників етносу; в) передача етнічної самосвідомості від старшого до молодшого покоління представників етносу.

19. Який із рівнів етнографічної класифікації культур народів світу базується на факті їх приналежності до великої раси людей: а) географічний; б) антропологічний; в) господарсько-культурний; г) мовний.

20. Яка із основних груп культурно-господарських типів за господарсько-культурним варіантом класифікації культур народів світу в стадіальному відношенні належить до перехідного періоду від первісності до ранніх цивілізацій: а) що базується на привласнюючому господарстві; б) що базується на ручному землеробстві, рухливому або приселищному скотарстві; в) орному землеробстві або кочовому скотарстві; г) на виробництвах індустріального типу.

21. Ідеальні образи зразкових представників етносу, на досягнення яких орієнтована система народної педагогіки відносяться до наступного структурного різновиду традицій: а) стереотипи діяльності; б) стереотипи виховання; в) звичаї та обряди.

22. Стереотипна форма масової поведінки, спрямованої на досягнення реальної (суто матеріальної) мети це: а) звичаї; б) обряди.

23. Стереотипна форма масової поведінки, спрямованої на досягнення ідеальної мети це: а) звичаї; б) обряди.

24. Синонімічним до словосполучення "етнічна культура" є вираз:

а) культура етносу; б) традиційна культура.

25. Проявом дії якої основної форми функціонального взаємозв'язку культури та етносу є факт того, що люди об'єднуються в етноси за ознаками подібності культури: а) генеруючої; б) інтегруючої; в) диференціюючої.

1.2. Культура як знаково-семіотична система. Діалог культур. Культурна статика і динаміка

План:

1. Наука семіотика.
2. Семіотичний підхід до культури. Діалог культур.
3. Соціокультурна статика і динаміка.

Опорний конспект лекції:

1. Наука семіотика.

Семіотика, або **семіологія** (від грец. *semeion* — знак, ознака) — наука, яка досліджує способи передачі інформації, властивості знаків та знакових систем в людському суспільстві (головним чином природні та штучні мови, а також деякі явища культури, системи міфів, ритуалів), природі (комунікація у тваринному світі) або в самій людині (зорове та слухове сприйняття тощо). Іншими словами, **семіотика** — це теорія знаків та знакових систем.

Основи цієї науки були закладені ще представниками античної та середньовічної філософської думки. Головні принципи семіотики у XIX ст. сформулював американський філософ Чарльз Сандерс Пірс. У XX ст. семіотика розвивається перш за все у лінгвістичному (під впливом ідей Фердинанда де Соссюра та Луї Ельмслева) та філософському (під впливом ідей американського філософа Чарльза Моріса) напрямках.

Виділяються три розділи семіотики:

- 1) **синтактика** (або синтаксис, від грец. *syntaxis* — побудова, порядок) — вивчає закономірності побудови знакових систем безвідносно до їх інтерпретації, тобто співвідношення знаків один з одним;
- 2) **семантика** (від грец. *semantikos* — те, що позначає) — вивчає відношення між знаком та його смислом;
- 3) **прагматика** (давньогрец. *pragmatos* — дія) — вивчає відношення знаків з їх відправниками, одержувачами та контекстом знакової діяльності.

У сучасній науці виділяють декілька *напрямів семіотичних досліджень*:

- 1) **біологічна семіотика**, або *біосеміотика*. Цей напрямок займається вивченням систем сигналізації (комунікації) тварин, включаючи нижчих тварин та комах, тобто досліджує системи, засновані на природних знаках, або знаках, так чи інакше важливих для існування самого організму, тобто біологічно суттєвих (біологічно релевантних). (Ч. Хоккетт, М. І. Жинкін).
- 2) **етносеміотика**. Це найбільш широкий напрямок, який містить декілька течій, одна з яких орієнтується на антропологію та етнографію, тобто вивчення переважно примітивних спільнот (Е. Холл, США; К.

Леві-Стросс, Франція); друга течія — на соціальну психологію та інженерну психологію, тобто вивчення високорозвинених спільнот (Ж. Маторе, Франція; А. Чапаніс та ін.); третя течія — на історію філософії та літератури (Р. Барт, М. Фуко та ін.).

- 3) **лінгвосеміотика** — орієнтується на вивчення природної мови з її стилістикою. Крім того, лінгвосеміотика досліджує інші суміжні знакові системи, які: функціонують паралельно с мовою (наприклад, жести та міміка, що супроводжують мову); компенсують мову (наприклад, виразна, стилістична інтонація; типографські шрифти); видозмінюють її функції та її знаковий характер (наприклад, художня мова). В останні роки у зв'язку із бурхливим розвитком моделювання природної мови і появою різних типів штучних мов (інформаційних, інформаційно-логічних, мов програмування тощо) розширився і об'єкт лінгвосеміотики.
- 4) **абстрактна семіотика** — вивчає лише найбільш загальні властивості та відношення, що характеризують знакові системи, незалежно від їх матеріального втілення (Р. Карнап, В. Б. Бірюков, Д. П. Горський, А. А. Зинов'єв, В. В. Мартинов та ін.). В рамках цього напрямку створюється найбільш абстрактна, логіко-математична теорія знакових систем.

Знак — *матеріальний об'єкт, який виступає в ролі замітника іншого предмета, явища, дії або події, і використовується для одержання, зберігання, перетворення та передачі інформації.* Знак сприймається як носій певного смислу, значення, інформації. Знаки поділяють на природні та штучні. Знаки представляють собою двосторонню сутність: з одного боку, він є матеріальним (*вираження*), з іншого – він є носієм нематеріального смислу (*зміст*). Сукупність знаків утворює *знакову систему*. Американський вчений **Чарльз Пірс** створив *класифікацію знаків*:

- 1) **іконічні знаки** – *дія яких заснована на фактичній подібності до означуваного об'єкта* (план вираження схожий на план змісту), тобто знак копіює об'єкт (портрет, фотографія, географічна карта, зліпки, відбитки, сліди тощо).
- 2) **індексальні знаки** (індекси, знаки-прикмети) – *дія яких заснована на реальній суміжності знака та означуваного об'єкта* (план змісту частково або побічно пов'язаний із планом вираження). Прикладами таких знаків є дорожні знаки (наприклад, зображення двох ліній, що звужуються, сигналізує про звуження дороги попереду), дим є прикметою вогню, тремтіння – прикмета страху або холоду і т.п.
- 3) **знаки-символи** (умовні, конвенціональні знаки) – *дія яких заснована на умовному, встановленому «за домовленістю» зв'язку між знаком та означуваним об'єктом* (план вираження не має нічого спільного с планом змісту). Це більшість слів будь-якої мови (слово «стіл»

не схоже на самий стіл, на відміну від зображення стола), жести тощо.

Основні властивості знаку:

- 1) *інформативність* – знак повинен нести смислову інформацію про означуваний об'єкт;
- 2) *перцептивність* – знак повинен бути доступним для сприйняття адресатом.

Функції знаків. В основі всіх знаків будь-якої мови лежать три елементарні функції:

- 1) назвати предмети реального світу (*номінація*);
- 2) привести назване у зв'язок один до одного (*предикація*);
- 3) локалізувати назване у просторі та часі (*локація*).

Три основні семіотичні функції впливають з семіотичної моделі комунікації. Згідно цієї моделі, знак є посередником між користувачем та об'єктами зовнішнього світу.

Види знакових систем:

- 1) **замкнені та відкриті:** в замкнених системах кількість знаків чітко визначена, і кожен новий знак перетворює вихідну знакову систему у нову; у відкритих системах поява нових знаків не порушує старої системи.
- 2) **прості та складні:** прості складаються з однорідних знаків, складні – з різнотипних знаків. Складні системи можуть бути одно- та багатоярусними. В останніх виникає ієрархічне підпорядкування – знаки однієї підсистеми можуть бути зведені, спрощені до знаків іншої.

Класифікація знакових систем за матеріальною природою:

- 1) **звук** (усна мова, музика тощо), сприймаючий аналізатор – слуховий;
- графіка** (алфавіт, живопис, фотографія, стенографія, загальнонаукові символи, ноти, ієрогліфи тощо), сприймаючий аналізатор – зоровий;
- 2) **рух** (танець, мова глухонімих, положення рук регулювальника), сприймаючий аналізатор – зоровий;
- 3) **запах**, сприймаючий аналізатор – органи нюху;
- 4) **колір** (світлофор, кольори як символи), сприймаючий аналізатор – зоровий;
- 5) **форма** (співвідношення опуклостей та впадин в алфавіті незрячих), сприймаючий аналізатор – тактильний, органи дотику;
- 6) **предмет** (ялинка як символ новорічних свят, обручка як символ одруженості), сприймаючий аналізатор – зоровий;
- 7) **матеріал** (золото як символ багатства, сталь як символ міцності), сприймаючий аналізатор – зоровий;
- 8) **вчинок** (заручини як символ обіцянки вступити у шлюб), сприймаючий аналізатор – переважно зоровий.

2. Семіотичний підхід до культури.

Згідно з семіотичним підходом до культури, розробка якого почалася в 1960-70-х років, **культура — це сукупність знакових систем, що виступають посередниками у зв'язках людини з навколишнім світом. Вона виконує функцію відбору і структурування інформації про зовнішнє середовище.** Кожен продукт культурної діяльності розглядається як текст, породжений однією або кількома системами. Основа культури — **природна мова.** Через її особливе значення мова може бути названою **первинною моделюючою системою**, у той час як інші культурні системи є вторинними.

Мова й інші культурні системи називаються моделюючими системами тому, що вони є засобами, за допомогою яких людина пізнає, пояснює й намагається змінити світ навколо себе. Вони дозволяють людині робити, упорядковувати, обмінюватися й зберігати інформацію. Поняття моделювання включає як обробку, так і передачу інформації. При цьому інформацією називається не тільки знання, але й духовні цінності й вірування.

Культуру можна визначити як складну ієрархічну структуру, що складається із взаємозалежних моделюючих систем.

Культуру також можна визначити як позитивний термін в опозиції «культура/некультура». Якщо культура — це організована система, що зберігає й оновлює інформацію для суспільства, то «некультура» — це щось дезорганізоване, деструктуроване, ентропія, яка стирає пам'ять і руйнує цінності. Конкретні культури мають свої уявлення проте, що таке «некультура», — відповідно до їх положення у світі і їхнього світогляду. Під «некультурою» може розумітися просто чужа культура («наші/ненаші», «елліни/варвари», «слов'яни/німці» і т.п.) у всіх расових або історичних варіантах цього поняття. Це можуть бути й такі поняття, як культура/природа, космос/хаос, світ знаків/світ за межами знаків. У кожному такому випадку перший термін має позитивне значення. Нерідко «некультура» розглядається в семіотичних теоріях як структурний резерв для розвитку культури.

Різновидом варіантів семіотичного підходу до культури є **діалогічна концепція культури.**

Автором «**діалогічної концепції культури**» є російський культуролог і філософ **М.М.Бахтін** (1895-1975). До його концепції культури можна віднести **теорію про діалог як принцип культурного розвитку, що дозволяє не тільки органічно використати краще зі світової спадщини, але й дати можливість людині переосмислити «чужу» культуру.** Якщо світові культури є у певному розумінні «особистості», то між ними повинен існувати нескінченний «діалог».

М.М. Бахтін розумів **культуру як форму діалогу, форму спілкування людей різних культур.** Кожна культура, будучи залучена в «діалог», на-

приклад, з наступними культурними епохами, поступово розкриває сховані в ній різноманітні змісти, що часто народжуються мимоволі творців культурних цінностей.

Діалогічне розуміння культури припускає наявність спілкування з самим собою як з іншим. Внутрішній діалог є складовою частиною ідеї діалогу культур. Спілкування осіб в діалозі відбувається завдяки деякому атому спілкування - **тексту.** Текст, за Бахтіним, може бути представлений в різних формах:

- як жива мова людини;
- як мова, відображена на папері або будь-якому іншому носії (площині);
- як будь-яка знакова система.

Діалогічна концепція культури припускає взаєморозуміння й спілкування не тільки між різними культурними шарами, але й зближення культурних регіонів.

3. Соціокультурна статика і динаміка.

З погляду соціології в культурі виділяються культурна статика і культурна динаміка. Перша описує культуру у спокої, друга - в русі.

До **культурної статичності** відносять внутрішню будову культури — сукупність базисних елементів, або рис, і форми культури — конфігурації, характерні поєднання таких елементів. **Базисні одиниці культури називають елементами культури.** Вони бувають двох видів — **матеріальні і нематеріальні⁵** і утворюють **культурні комплекси.**

Культурний комплекс - сукупність культурних рис, або елементів, що виникли на базі початкового елемента і функціонально з ним пов'язаних. Прикладом такого початкового елемента служить спортивна гра, зокрема футбол. З ним пов'язані: стадіон, уболівальники, суддя, спортивний одяг, м'яч, правила гри, пенальті, форвард, квитки і багато що інше. У культурній статистиці елементи розмежовані в часі і просторі.

Культурним ареалом називається географічний район, усередині якого у різних культур виявляється схожість в головних рисах. Межі культурного ареалу не обов'язково співпадають з державними кордонами або з рамками даного суспільства.

Культурна спадщина — частина культури, створена минулими поколіннями, що витримала випробування часом і передається наступним поколінням як щось цінне і шанобливе.

На відміну від цього поняття «**минула культура**» охоплює ширше коло предметів і явищ. Воно включає **все, що було визнано цінним або ціка-**

⁵ Див. тему 1.1.

вим для нащадків. Ця частина культури викликає інтерес тільки у істориків і любителів старовини.

У масштабі людства культурну спадщину виражають так звані **культурні універсалії** - своєрідні інваріанти розвитку, елементи культури.

Культурні універсалії - це такі норми, цінності, правила, традиції і властивості, які притаманні всім культурам, незалежно від географічного місця, історичного часу і соціального устрою суспільства.

Культура як живий соціальний організм ніколи не залишається нерухомою. До культурної динаміки відносять ті засоби, механізми і процеси, які описують трансформацію культури, її зміну. Культура зароджується, розповсюджується, руйнується, зберігається, з нею відбувається безліч всіляких метаморфоз.

Культурна динаміка описує зміну або модифікацію елементів культури в часі і просторі.

У культурної динаміки є свої першоелементи - відкриття і винаходи.

Відкриття - отримання нових знань про світ. Відкриття припускає, що факт, нині відомий, раніше був невідомий. Воно забезпечує людство новими знаннями, які в процесі винаходу з'єднуються з відомими знаннями і породжують нові елементи.

Винахід - нова комбінація відомих культурних елементів або комплексів. Вона включає новий спосіб виготовлення речей, тобто технологію. Винаходи містять в собі не тільки технічні і наукові новації, але і соціальні, наприклад створення нових форм державного управління.

Відкриття і винахід служать різновидами **інновацій - створення або визнання нових елементів в культурі.** Інновації залежать від накопичених знань, які наново інтерпретуються, відбираються, оцінюються і застосовуються на практиці. Винаходи і відкриття розповсюджуються на інші культури трьома основними способами: цілеспрямованим запозиченням; стихійним проникненням (дифузійою); незалежними відкриттями. Останнє означає, що один і той же винахід зробили незалежно один від одного в різних країнах.

Дифузія — взаємне проникнення культурних рис і комплексів з одного суспільства в інше при їх зіткненні. Культурне зіткнення в соціології називається культурним контактом. Він може не залишити ніякого сліду в обох культурах, а може закінчитися рівним і сильним впливом їх один на одного або не менш сильним, але одностороннім впливом; Будь-яка культура прагне не тільки запозичити потрібні їй риси і елементи, але і захиститися від небажаною проникнення, яке може виявитися згубним для неї.

Селективність — вибіркове відношення до перенесення цінностей з однієї культури в іншу. Вона може бути цілеспрямованою або стихійною, що відбувається через об'єктивні умови. Виділяють чотири основні **причини селективності:**

- культура ще не дозріла для запозичення даних винаходів;
- нові елементи загрожують поруїнувати культуру, що склалася;
- ідеологія забороняє запозичення нових елементів як ворожих, чужих, поганих;
- члени суспільства не вважають, що нові елементи потрібні їм.

Культурний лаг описує ситуацію, коли одні частини культури змінюються швидше, а інші повільніше. Це поняття ввів У.Огборн. Він припустив, що ціннісний мир людини не встигає пристосовуватися до дуже швидких змін в матеріальній сфері.

Культурна трансмісія - процес, завдяки якому культура передається від попередніх поколінь до подальших через навчання, виховання. Культурна трансмісія робить можливим таке явище, як спадкоємність, або безперервність, культури. Послідовна зміна циклів розвитку культури в рамках одного народу або країни повинна відбуватися так, щоб від покоління до покоління передавалися перш за все базисні елементи культури. Спадкоємність забезпечується безпосереднім контактом живих носіїв культури, виступаючих в ролі вчителів і учнів. Для цього треба, щоб в історичних катаклізмах (революціях, війнах, конфліктах) не гинули ті, хто вважається хранителем культурних цінностей, - народи, стани, великі групи. Інакше настає розрив культурного ланцюга.

Завдяки культурній трансмісії кожне подальше покоління дістає можливість починати з того, на чому зупинилося попереднє. Молоде покоління додає нові знання до вже накопиченого багатства. Там, де до культурної спадщини додається більша кількість нових елементів, чим відкидається старих, відбувається **культурна акумуляція.** Коли протягом конкретного періоду зникає більше культурних рис, чим додається, говорять про **культурне виснаження.**

Під культурною інтеграцією розуміють **такий взаємозв'язок різних частин або елементів культури, який утворює цілісність.** Інтеграція, або єдність культури, створюється завдяки близькості або схожості основних елементів культури і відмінності неосновних, неголовних елементів. **Якщо відмінності проникають в базисні елементи, єдина культура розпадається на безліч культур.** В цьому випадку треба говорити про **диверсифікацію** (розгалуження, помноження) культури. Прикладом диверсифікації служить поява безлічі субкультур.

Культурні відмінності можуть приймати форму суперечності або зіткнення. У такому разі говорять про **культурний конфлікт.**

Семінарське заняття 2:

1. Що таке семіотика? Чим вона займається? Які основні категорії семіотики Ви знаєте?
2. Що таке "знак" і "текст" з точки зору семіотики?

3. У чому особливість семіотичного підходу до культури? Що таке первинна і вторинні моделюючі системи з точки зору семіотики?
4. Розкажіть про різновиди та функції вторинних моделюючих систем у культурі.
5. У чому полягає зміст «діалогічної концепції культури» М.М.Бахтіна?
6. Що таке «діалог культур»?
7. Що таке культурна статика, культурний комплекс, культурний ареал?
8. Що таке культурна динаміка? Які культурні явища і процеси її забезпечують?
9. У чому полягає «селективність» культурних зв'язків? Наведіть приклади такої селективності.
10. Що таке «культурний лаг», «культурна трансмісія», «культурна інтеграція»?

Література:

- Бокань В. Культурологія. – К., 2000.
 Лекції з історії світової та вітчизняної культури / За ред. Ятрыся А.В. – Львів, 1994. Теорія та історія світової та вітчизняної культури / За ред. Горбач Н.Я. – Львів, 1992.
 Библер В.С. Михаил Михайлович Бахтин, или Поэтика и культура. - М., 1991.

Теми індивідуальних завдань:

- Історія становлення семіотики. Тартуська і Московська школи семіотики. Звичай та обряди як форма вторинних моделюючих систем. Інформаційний підхід до культури. Базові елементи матеріальної і духовної культури українського народу. Динаміка розвитку сучасної української культури. Базові елементи і запозичення в культурі українського етносу. «Діалогічна концепція культури» М.М. Бахтіна.

Тестові завдання для самоперевірки (тема 1.2):

1. Семіотика це:
 - а) наука, яка досліджує способи передачі інформації, властивості знаків та знакових систем в людському суспільстві ; б) теорія знаків та знакових систем; в) щось інше.
2. Який розділ семіотики вивчає відношення знаків з їх відправниками, одержувачами та контекстом знакової діяльності: а) синтактика; б) семантика; в) прагматика.
3. Який розділ семіотики вивчає закономірності побудови знакових систем: а) синтактика; б) семантика; в) прагматика.
4. Який розділ семіотики вивчає відношення між знаком та його змістом: а) синтактика; б) семантика; в) прагматика.

5. Як називають напрям семіотики, що досліджує природну мову та супутні до неї знакові системи: а) біологічна семіотика; б) етносеміотика; в) лінгвосеміотика ; г) абстрактна семіотика.
6. Як називають напрям семіотики, що досліджує системи сигналізації (комунікації) тварин: а) біологічна семіотика; б) етносеміотика; в) лінгвосеміотика ; г) абстрактна семіотика.
7. Як називають напрям семіотики, що досліджує системи комунікації у етнічних спільнотах людей: а) біологічна семіотика; б) етносеміотика; в) лінгвосеміотика ; г) абстрактна семіотика.
8. Як називають напрям семіотики, що розробляє логіко-математичну теорію знакових систем: а) біологічна семіотика; б) етносеміотика; в) лінгвосеміотика ; г) абстрактна семіотика.
9. Як називається матеріальний об'єкт, який виступає в ролі замітника іншого предмета, явища, дії або події, і використовується для одержання, зберігання, перетворення та передачі інформації: _____
10. Знаки, дія яких заснована на фактичній подібності до означуваного об'єкта, називаються: а) іконічні; б) індексальні; в) символічні.
11. Знаки, дія яких заснована на реальній суміжності знака та означуваного об'єкта, називаються: а) іконічні; б) індексальні; в) символічні.
12. Знаки, дія яких заснована на умовному, встановленому «за домовленістю» зв'язку між знаком та означуваним об'єктом, називаються: а) іконічні; б) індексальні; в) символічні.
13. Який вид знакових систем передбачає чітко визначений склад: а) замкнена; б) відкрита; в) проста; г) складна.
14. Який вид знакових систем дозволяє вносити зміни до свого складу без втрати головного змісту: а) замкнений; б) відкритий; в) простий; г) складний.
15. Який вид знакових систем складається з однорідних знаків: а) замкнений; б) відкритий; в) простий; г) складний.
15. Який вид знакових систем складається з підсистем, що мають ієрархічне підпорядкування: а) замкнений; б) відкритий; в) простий; г) складний.
16. Як називається підхід до розуміння культури, у відповідності до якого культура — це сукупність знакових систем, що виступають посередниками у зв'язках людини з навколишнім світом: а) системний; б) транзитивний; в) медіативний; г) семіотичний.
17. Яка з культурних моделюючих систем є первинною: а) мистецтво; б) мова; в) релігія; г) наука.
18. Автором «діалогічної концепції культури» є: а) Бердяєв; б) Бухарін; в) Бахтін; г) Бехтерев.
19. «Культурний діалог» це: а) форма спілкування між різними культурами; б) спілкування всередині одного культурного простору.

20. Допишіть визначення: сукупність культурних рис, або елементів, що виникли на базі початкового елемента і функціонально з ним пов'язаних, це _____.
21. Допишіть визначення: географічний район, усередині якого у різних культур виявляється схожість в головних рисах, це _____.
22. Допишіть визначення: частина культури, створена минулими поколіннями, що витримала випробування часом і передається наступним поколінням як щось цінне і шанобливе, це _____.
23. Допишіть визначення: норми, цінності, правила, традиції і властивості, які притаманні всім культурам, незалежно від географічного місця, історичного часу і соціального устрою суспільства, це _____.
24. Що описує зміну або модифікацію елементів культури в часі і просторі: а) культурна статика; б) культурна динаміка.
25. Вибіркове відношення до перенесення цінностей з однієї культури в іншу це: а) інновація; б) селективність; дифузія.

Тема 1.3. Духовна культура і мистецтво

План:

1. Духовна культура і мистецтво. Функції мистецтва.
2. Види мистецтва.
3. Основні стилі і напрямки художньої культури і мистецтва.

Опорний конспект лекції:

1. Духовна культура і мистецтво. Функції мистецтва.

Духовна культура нерозривно пов'язана з мистецтвом. Мистецтво - спеціалізована діяльність, побудована на властивості людини виражати свої відчуття в художньо-образних засобах і жанрах. Духовна культура починає формуватись з середнього палеоліту разом з появою першого виду людей на нашій планеті. В цей час фіксуються перші прояви релігійності у формі вірувань у життя після смерті. У пізньому палеоліті разом з появою людей сучасного фізичного типу, з'являється мистецтво. Пізніше, за часів античності, виокремлюється третя форма існування духовної культури – наука.

Мистецтво, як форма існування духовної культури, **поліфункціональне**. Основними функціями мистецтва слід вважати наступні:

1. **Суспільно-перетворююча та компенсаторна функція** (мистецтво як діяльність та «втіха»). Мистецтво залучає людей до цілеспрямованої діяльності, що трансформує суспільство. *Художня творчість являє собою процес перетворення (в уявленні) фактів дійсності. Ідеали гармонійної людини стверджують те, що бажане, але недоступне у реальному житті.*
2. **Художньо-концептуальна функція** (мистецтво як аналіз стану світу) дозволяє побачити у художньому творі уявлення митця про світ у цілому.
3. **Інформативно-комунікативна функція** (мистецтво як повідомлення та спілкування). Як знакова система, мистецтво має свій код, «ключ» до якого втілений в особливостях даної культури, її змісті. *Художнє спілкування являє собою обмін культурними змістами. Мистецтво об'єднує людей.*
4. **Сугестивна функція** (вплив на несвідоме) полягає у тому, що мистецтво здатне навіювати певний склад думок та почуттів, впливати на емоційний стан людей. Емоційний вплив мистецтва діє безпосередньо, прямо на почуття того, хто сприймає, минаючи на цьому рівні раціональні заборони. Ця якість має найбільшу силу, яка спроможна впливати на особистість, вдосконалюючи чи руйнуючи її.
5. **Естетична функція** (мистецтво як формування творчого духу та ціннісних орієнтирів) сприяє формуванню естетичного смаку, здібностей та потреб людини. Мистецтво ціннісно орієнтує людину в світі, розвиває у неї творчий дух.

6. **Гедоністична функція** (мистецтво як насолода) має прояв у тому, що *мистецтво — сфера свободи й майстерності, які несуть насолоду*. Усі явища мистецтва співвідносні з естетичними цінностями. Джерелом естетичної насолоди є художня форма, яка знаходиться у гармонійній єдності зі змістом. Радість несе в собі й залучення до творчості, й ігровий аспект, присутній при сприйнятті художнього твору.

2. *Загальна характеристика видів мистецтва.*

До основних видів мистецтва належать такі:

Декоративно-прикладне мистецтво. Один з найдавніших видів художньої творчості, який розвивається й тепер. Він існує у предметах побуту, що створені за законами краси. Особливу роль у розвитку жанрів, шкіль декоративно-прикладного мистецтва відіграють народні промисли.

Архітектура виконує практичну функцію у житті людини. Згідно з цим виділяють типи архітектури: суспільна, житлова та виробнича. Як вид мистецтва архітектура є статичною, просторовою. Художній образ створюється шляхом співвідношення масштабів, мас, форм, кольору, зв'язку з навколишнім пейзажем, тобто за допомогою специфічних виражальних засобів.

Скульптура використовує різноманітні тверді матеріали з метою фактичного виділення готового твору з однієї площини. В результаті тривалого розвитку стала поділятися на форми, види, типи. За найбільш загальним поділом скульптуру розмежовують на *велику* (як прикрасу садів, парків, площ) та *малу*. За призначенням скульптура поділяється на *станкову* (зроблену на спеціальному пристрої, вона має самостійне художнє значення) та *монументальну*, що завжди пов'язана не тільки формою, але й ідейно-художнім змістом з архітектурою. Монументальна скульптура, в свою чергу, поділяється на: а) монумент або пам'ятник; б) декоративну скульптуру (прикраси мостів, споруд, садів, парків); в) надгробок; г) меморіальні комплекси. У скульптурі розрізняють такі форми: голова, портретний бюст, статуя, торс, скульптурна група. Найскладнішою за композицією є скульптурна група, що складається з кількох постатей або їх груп. Вони, як правило, самостійні за значенням, але зв'язані між собою сюжетно та духовно.

Скульптуру поділяють на *круглу* (вона об'ємна з усіх боків) та *рельєфну* (об'ємне зображення ніби виступає з площини). Рельєфи можуть бути також різноманітними: *койланогриф* — зображення на стіні (контурний рельєф), *барельєф* - зображення, що виступає на половину об'єму, *горельєф* — зображення, що виступає більше ніж наполовину.

Скульптуру розрізняють за технікою виготовлення та за матеріалом. Все, що зроблено з глини, — *кераміка*. Випалену для міцності глину називають теракотою. Крім глини у скульптурі використовуються різноманітні матеріали: гіпс, бронза, різні метали, мармур, граніт тощо. З розвитком цивілізації збільшується й палітра матеріалів, що застосовуються у скульп-

турі, а також змінюються й способи їх обробки. Наприклад, використання сталі, чавуну, різних сплавів і т. ін. здійснюється у техніці лиття, кування тощо.

Графіка. За призначенням графіку класифікують так: *репродукційна*, яка була особливо популярною у 19 ст. до виникнення фотографії; *супроводжуюча* (ілюстрації до книг, часописів); плакатна; промислова (етикетки, рекламні зображення, афіші); *підготовча*, де розрізняють начерк (ескіз), етюд; *самостійну*, що здійснює власне естетичну та художню функції. Виразжальними засобами графіки є лінія, за допомогою якої створюється малюнок. Лаконічність графічної образотворчої мови свідчить не про її бідність, а про її специфіку. Графіка перекладає наше сприйняття на особливу раціональну мову. Живопис розбуджує емоції, а графіка — думки та уявлення від дійсності, вона близька до слова.

Графічні роботи можуть бути створені у різних матеріалах та за різною технікою. При виконанні графічних робіт рукою розрізняють мокру та суху графіку залежно від матеріалу. До *мокрої графіки* належать твори, виконані за допомогою бістру (матеріалу, який виготовляється з соснового попелу), сепії (фарбовий пігмент бузкового кольору, який був виділений з каракатиці), акварелі, пастелі; *суха графіка* одержується при використанні сангіни, крейди, вугілля, графіту тощо. Друкована графіка являє собою ряд відбитків (естампів), які зроблені з певних твердих поверхонь за допомогою різних технік друку. Так, зображення може бути відбито на камені, металі, дереві, лінолеумі за допомогою плоскої, високої або заглибленої техніки друку. Кожен з таких відбитків є кінцевим результатом і метою творчості графіка, має художню цінність.

Живопис — вид мистецтва, який здатний відтворити видиму реальність за допомогою кольору на двомірній поверхні. Це зображення створюється завдяки використанню художником законів перспективи, лінії, кольору, світлотіні.

За видами, подібно скульптурі, розрізняють *монументальний* та *станковий* живопис. Техніка станкового живопису — нанесення на папір (або полотно) шару фарби. Монументальний живопис завжди пов'язаний з архітектурою, тому він не може існувати самостійно. Незалежно від виду живопис розрізняють за окремими жанрами: портрет, пейзаж, натюрморт, тематична картина. Особливий жанр живопису складає іконопис.

Найдешевший вид монументального живопису — *фреска*: на стіну, яка щойно заштукатурена, наносять розчинений у воді фарбовий пігмент. Фрески площею п'ять-шість квадратних метрів виконують за п'ять-шість годин, тому техніка фрески потребує високої живописної майстерності, точної руки, найвищого художнього смаку.

Щоб одержати зображення, у станковому живопису використовують пастель, гуаш, енкаустику (рідкі воскові фарби), темперу та ін. У 1495 р. брати **Ван Ейк** вперше розпочали писати масляними фарбами (тобто ви-

користали пігмент, який розчиняється на горіховій, конопляній або лляній олії).

Художній образ у живописі — це не фактичне зображення реальності, а враження від дійсності, яке пройшло через думки та почуття художника. Цей образ створюється за допомогою живописної образотворчої мови, складові якої такі:

- *колір* як головний компонент живопису. Сполучення кольорів у картині створює її колорит. За допомогою кольору створюється декоративність картини, він має і символічне значення (найвиразніше ця особливість використовується в іконах);
- *фактура* — різні засоби накладення фарб. Розрізняють затерту та незатерту фактуру;
- *світлотінь* — співвідношення світла та тіні у картині. Вона використовується як засіб зображення, створюючи ілюзію простору, підкреслює центральні частини художнього образу, створює емоційне напруження, має символічне значення;
- малюнок — один з найвиразніших засобів живопису;
- *перспектива* — засіб створення просторового ефекту на площині.

Історія живопису знає пряму та зворотну перспективу (ікони). Крім того розрізняють лінійну перспективу, де усі лінії картини сходяться у одній точці, яка розташована на третині горизонту; та повітряну, що була знайдена **Леонардо да Вінчі**, у якій червоний колір на віддалі набуває зеленого, а потім блакитного відтінку;

- *композиція* — закони побудови, розташування окремих постатей, плям світла та тіні на полотні. Композиція повинна створювати цілісність зображення, вона часто несе змістове навантаження. Через композицію художник відтворює тему та ідею свого твору.

Музика — вид мистецтва, який, відтворюючи дійсність, впливає на людину завдяки звуковим комплексам, що побудовані особливим чином. Музикою, як зазначають психологи, можна викликати будь-який ефект — від жаху до захоплення. Головним виражальним засобом музики є звук. Проте музичний звук істотно відрізняється від будь-якого іншого звуку або шуму. Він є оброблений, тобто фіксований по висоті, і включений до особливої системи ладових (висотно-функціональних) та метроритмічних (часових) співвідношень, що склалися історично. Звуки створюють мелодію музичного твору, яка має інтонаційну природу.

Музику розділяють на інструментальну та вокальну. Але проблема музичних жанрів вирішена ще не повністю. Музична практика має багато різновидів музичних жанрів та форм. Серед них:

- *хорал* — релігійне багатоголосся;
- *меса* — хоровий твір, який, як правило, називають першим словом молитви;

- *ораторія* — хоровий твір для співаків-солістів, пізніше у концертному виконанні став супроводжуватись оркестром;
- *кантата* — хоровий твір, за змістом менший, ніж ораторія, не має драматичного розвитку сюжету;
- *сюїта* — спочатку танцювальна музика у концерті; пізніше — самостійний інструментальний твір, що складається з декількох п'єс танцювального характеру;
- *фуга* — музична форма з яскраво відтвореною ідеєю-темою, що відображається в іншій або інших темах, які повторюють головну, в іншій тональності або регістрі; музика фуги витікає з підпорядкуванні та опори цих виявів на одну музичну думку;
- *соната* — складний музичний твір, що утворюється з декількох частин, які об'єднуються загальними ідеєю та змістом, але є різними за ритмом;
- *симфонія* — являє собою вищу за змістовністю, багатогранністю звукових сполучень, розумністю конструкцій та різноманіттям фактури музичну форму;
- *опера* — великий музично-драматичний твір, який призначено виконувати у театрі. Перша світська опера під назвою "Орфей" була написана у 1607 р. **К.Монтеверді**.

Хореографія. Цим терміном спочатку позначали тільки запис танцю. З кінця 19 ст. став використовуватися для позначення мистецтва танцю у цілому, в усіх його різновидах. Мистецтво хореографії будується на музично організованих, умовних, виразних рухах людського тіла.

Мистецтво хореографії народилося у глибоку давнину. Поступово втрачаючи прямий зв'язок з працею та обрядом, танок набрав значення мистецтва. З кінця 16 ст. почав формуватися балет, який спочатку існував у вигляді інтермедій в оперних та драматичних виставах, а в 17 ст. відокремився у самостійне мистецтво. У сучасній хореографії розрізняють побутовий (народний і бальний) та сценічний (естрадний та балет) танок. У балеті хореографія стає центром синтезу мистецтв, органічно поєднуючи музику й театр. Основою хореографічної дії у балеті є танок, який втілює події сюжету, стан та характер дійових осіб. Підпорядковану роль відіграє пантоміма, що може як складати основу окремих епізодів, так і включатися до танцю.

Художня література. Це — мистецтво слова. Воно естетично відображає світ у художньому слові. Його предмет, хоча й не прямо, але неминує розширюється. Сфера художньої літератури охоплює природні та суспільні явища, духовне життя особистості, її почуття. У різних своїх проявах література висвітлює цей матеріал або через драматичне відображення дії (драма), або через епічну розповідь про подію (епос), або через ліричне саморозкриття внутрішнього світу людини (лірика), що складають роди літератури.

Літературу поділяють на *прозу* та *поезію* (за типом внутрішньої організації художнього тексту). У межах кожного з різновидів літератури, природно, виділяються й більш дрібні форми та жанри. Підставою для їх відокремлення служить зміст життєвого матеріалу, який вони охоплюють. З ними співвідносяться такі жанри: нарис, оповідання, повість, роман (у епосі); трагедія, комедія (у драмі); пісня, ода, гімн, ліричний вірш (у ліриці) тощо.

Театр — це особлива форма, вид мистецтва, де розкриваються суперечності часу та внутрішнього світу людини, стверджуються ідеї за допомогою драматичної дії — вистави. У виставі використовуються виражальні засоби всіх основних видів мистецтва. Вистава звернена одночасно й до духу, й до очей, й до серця глядача. Театр — це видовишне мистецтво. Під час театрального дійства події розгортаються у часі та просторі, але театрального часу є умовним і не дорівнює астрономічному. Вистава у своєму розвитку розподіляється на акти, дії, а ті, в свою чергу, — на мізансцени, картини тощо. Розрізняють види театру: музичний, драматичний, ляльковий, тіньовий, цирк та естрада.

Основою театральної вистави є літературний твір: п'єса або інсценівка, де слово підлягає законам театральної дії. Драматургія — найскладніша форма літератури. У ній відсутній авторський коментар, використовується тільки пряма мова. Головний герой — людина, що є носієм певної ідеї (Гамлет, Отелло, Тартюф тощо), але ідеї виявляються через вчинки та дії, бо дія — основна сила п'єси. Гарна драматургія одночасно має не тільки зовнішню, а й внутрішню дію, а розкрити її допомагає слово.

Кіно справедливо називають наймасовішим видом мистецтва. Воно народилося наприкінці 19 ст., коли 28 грудня 1895 р. на бульварі Капуцинів у Парижі брати **Люм'єр** продемонстрували свій перший фільм «Прибуття поїзда». У 1908 р. був знятий перший російський фільм «Понизька вольниця» (режисер Дранков).

Кіно має багато спільного з театром, визначаючись як мистецтво синтетичне, видовишне та колективне. Але з винаходом монтажу кіномитці здобули можливість створювати свій кіночас та кінопростір тоді, коли у театрі ці можливості обмежені сценою та реальним часом.

Розрізняють такі жанри кіно:

- *художнє*, або ігрове, де обов'язкова акторська гра, яка втілює задум сценариста та режисера. У кіносценарії все: ідея, характер, драматичні конфлікти, вибір місця та часу дії, деталі підвладне кінозаконам та складає особливий вид літератури — кінодраматургію. Режисер за допомогою інших діячів кіновиробництва втілює задум сценариста. Художнє кіно завжди було живою історією народу та втіленням його соціального, історичного та морального досвіду;
- *документальне*, де вигадка та гра неможливі. Роль актора зводиться до читання коментаря. Дотримуючись історичних подій, історичного

вигляду людей, відображається життя таким, яким воно було того часу. Головний виражальний засіб — вірогідність. Кінокамера документаліста — «кінооко» самої реальної дійсності;

- *науково-популярне*, де також неможливі вигадка та гра. Актор читає авторський текст, а сам фільм знайомить з досягненнями новаторів виробництва, винаходами у галузях науки, техніки, культури в цілому, навчає розуміти природу та твори мистецтва. Різновид — *учбові фільми*;
- *мультиплікаційний*, або анімаційний (мальований), фільм відрізняється від художнього тим, що актор залишається за кадром.

Телебачення — наймолодший з видів мистецтва. Його соціальна цінність полягає в аудіо- та відеоінформативності. Телебачення з усією своєю фактографічністю, близькістю до природи має надзвичайні можливості відбору та інтерпретації дійсності. Разом з тим воно містить у собі загрозу стандартизації мислення людей. «Масове споживання» однакової духовної продукції здатне викликати народження шаблонів у суспільній свідомості. Тому такими важливими є естетичний вектор передач та їх художній рівень. Особливістю телебачення, яка споріднює його з декоративно-прикладним мистецтвом, є інтимність, «домашність» сприйняття. Це — мистецтво, яке приходить у наш дім та стає частиною нашого побуту.

Важливою естетичною особливістю телебачення є передача синхронності подій, безпосередній репортаж з місця події, залучення глядача до сучасної течії історії. У художньому репортажі екранний час дорівнює реальному. І тоді телебачення звертається до кінохроніки. Ефект актуальності передачі, присутності глядача повинен зберігатися.

Для телебачення важливим є ефект безумовності зображення. На телеекрані відбивається увесь світ. Телевізор здатний примушувати глядача мислити категоріями народу, людства, аналізувати становище у світі та розкривати його у живих, зорових образах.

3. Основні стилі і напрямки мистецтва

Класицизм — одна з найважливіших течій культури, художній стиль, в основу якого покладена *нормативна естетика*, що вимагає неухильного виконання ряду правил і канонів: наставляти публіку, прилучаючи її до піднесених прикладів. Історія класицизму бере початок у Західній Європі наприкінці 16 ст. Як художня система класицизм остаточно склався в 17 ст., хоча саме поняття «класицизм» народилося пізніше, в 19 ст., коли йому оголосили непримиренну війну романтики.

«Класицизм» (від латинського «classicus», тобто «зразковий») передбачав стійку *орієнтацію мистецтва на античні взірці*, що зовсім не означало простого копіювання античних зразків. Класицизм здійснює наступність і з естетичними концепціями епохи Відродження, які орієнтувалися на античність.

Барокко (італ. «barocco» — *химерний, неправильний, зіпсований*) — один з найбільш складних і багатозначних термінів історії культури. Цим словом називають низку історично-регіональних художніх стилів європейського мистецтва 17-18 ст., тенденцію неспокійного, романтичного світовідчуття, мислення в експресивних, неврівноважених формах. Слово «бароко» використовується і як метафора в історично-культурних узагальненнях: «епоха бароко», «світ бароко», «людина бароко».

Романтизм — духовний рух у всіх областях культури, насамперед у літературі, музиці, філософії, історії. Романтизм (від французького слова «romantique», яким позначалося щось *таємниче, дивне, нереальне*), що становить в історії філософії цілу епоху (кінець 18 - початок 19 ст.), найчастіше розглядається тільки як літературно-художній напрямок. Риси стилю: вважаючи мистецтво за своєю сутністю синтетичним, романтики закликали до того, щоб музика могла малювати, могла б розповідати зміст роману й трагедії, щоб поезія своєю музикальністю наблизилася до мистецтва звуку, щоб живопис прагнув передавати образи літератури тощо. В меншому ступені, ніж у літературі і музиці, романтизм помітний у живописі й істотно обмежений в архітектурі.

Реалізм - з'являється з розвитком аналітичного критичного мислення, завдяки розвитку природничих наук в 19 ст. Він тяжів до максимальної об'єктивності, конкретно-історичного аналізу дійсності, *відбиттю життя у формах самого життя*. Найбільше відображення знайшов у жанрі соціального роману.

Модернізм (фр. «modernisme») - у мистецтві загальний термін, що використовується для виниклих на початку 20 ст. спроб порвати з художніми традиціями 19 ст. Заснований на концепції *домінування форми на противагу змісту*. В образотворчому мистецтві прямими представниками є *абстракціоністи*; у літературі — письменники, що експериментують з альтернативними формами оповіді; у музиці — традиційне поняття *ключа* було замінене на *атональність*; в архітектурі — центральними концепціями виступають *функціоналізм* і відсутність декоративності.

Авангардизм (від фр. «avant» - попереду та «garde» - стража) — термін на означення так званих «лівих течій» у мистецтві, більш радикальних, ніж модернізм. Виникає у кризові періоди історії мистецтва, коли певний напрям або стиль вичерпують свої зображально-виражальні можливості й існують за рахунок інерції. Для авангардизму характерні безапеляційне заперечення традиції, спрямованість на радикальне перетворення людської свідомості, естетичну революцію.

Постмодернізм — світоглядно-мистецький напрям, що в останні десятиліття 20 ст. приходять на зміну модернізмові. Цей напрям — продукт постіндустріальної епохи, епохи розпаду цілісного погляду на світ, руйну-

вання систем — світоглядно-філософських, економічних, політичних. Вперше термін «постмодернізм» згадується у 1917 р. в роботі німецького філософа Рудольфа Панвіца «Криза європейської культури», але поширився він лише наприкінці 1960-х рр. спершу для означення стильових тенденцій в архітектурі, спрямованих проти безликої стандартизації, а невдовзі — у літературі, малярстві та музиці.

Постмодерністи, завдяки гіркому історичному досвідові, переконалися у марноті спроб поліпшити світ, втратили ідеологічні ілюзії, вважаючи, що людина позбавлена змоги не лише змінити світ, а й осягнути, систематизувати його, що подія завжди випереджає теорію. Прогрес визнається ними лише ілюзією, з'являється відчуття вичерпності історії, естетики, мистецтва. Реальним вважається варіювання та співіснування усіх (і найдавніших, і новітніх) форм буття.

Принципи повторюваності та сумісності перетворюються на стиль художнього мислення з притаманними йому рисами еkleктики, тяжінням до стилізації, цитування, переінакшення, ремінісценції, алюзії. Митець має справу не з «чистим» матеріалом, а з культурно освоєним, адже існування мистецтва у попередніх класичних формах неможливе в постіндустріальному суспільстві з його необмеженим потенціалом серійного відтворення та тиражування.

Постмодернізм у сучасній українській літературі виявляється в творчості Ю. Андруховича, Ю. Іздрика, О. Ульяненка, С. Процюка, В. Медведя, О. Забужко та інших.

Семинар 3:

1. Що таке духовна культура? Яким чином вона пов'язана з мистецтвом?
2. Що таке мистецтво? Які функції мистецтва Ви знаєте?
3. Поясніть сутність суспільно-перетворюючої та компенсаторної функції мистецтва. Наведіть приклади.
4. Поясніть сутність художньо-концептуальної та інформативно-комунікативної функцій мистецтва. Наведіть приклади.
5. Поясніть сутність сугестивної, естетичної, гедоністичної функцій мистецтва. Наведіть приклади.
6. Які види мистецтва Ви знаєте? Розкажіть про декоративно-прикладне мистецтво, архітектуру, скульптуру.
7. Розкажіть про такі види мистецтва як графіка та живопис.
8. Розкажіть про такі види мистецтва як музика і хореографія.
9. Розкажіть про такі види мистецтва як художня література і театр.
10. Розкажіть про такі види мистецтва як кіно і телебачення.
11. Що спільного та відмінного між класицизмом та бароко?
12. Пригадайте характерні риси романтизму і реалізму.
13. У чому особливості модернізму, авангардизму, постмодернізму?

Теми індивідуальних завдань:

1. Художня культура і мистецтво: діалектика взаємозв'язку.
2. Мистецтво як соціально-естетичний феномен.
3. Функції мистецтва у їх реальному прояві.
4. Мистецтво скульптури і живопису.
5. Мистецтво музики і танцю.
6. Мистецтво театру.
7. Мистецтво кіно і телебачення.
8. Основні художньо-естетичні течії в європейській культурі 16-19 ст.
9. Модернізм і постмодернізм в художній культурі.

Література:

- Асмус В.Ф. Вопросы теории и истории эстетики. – М., 1968.
 Гончарук Т.В. Культурологія. – Тернопіль, 2004.
 Эстетика / За ред. В.О. Лозового. – К., 2005.
 Лунин И.П. Искусство как социальный феномен. – М., 1984.
 Теорія та історія світової та вітчизняної культури / За ред. Н.Я. Горбач.
 – Львів, 1992.
 Эстетика / Общ. ред. Л.Т. Левчук. – К., 1997.
 Эстетика: Словарь. – М., 1989.

Тестові завдання для самоперевірки (тема 1.3):

Підберіть назви до визначень функцій мистецтва:

№ Пит.	Завдання		Відповідь	
	Назва функції	Визначення	Назва функції (літера)	Визначення (цифра)
1.	A	Художньо-концептуальна	I	Мистецтво - процес перетворення (в уявленні) фактів дійсності. Ідеали гармонійної людини стверджують те, що бажане, але недоступне у реальному житті

2.	Б	Сугестивна	II	Мистецтво втілює у художньому творі уявлення митця про світ		
3.	В	Гедоністична	III	Художнє спілкування являє обмін культурними змістами. Мистецтво об'єднує людей		
4.	Г	Суспільно-перетворююча та компенсаторна	IV	Мистецтва діє безпосередньо на почуття людини, минаючи раціональні заборони		
5.	Д	Естетична	V	Мистецтво ціннісноорієнтує людину в світі, розвиває у неї творчий дух		
6.	Е	Інформативно-комунікативна	VI	Мистецтво — сфера свободи й майстерності, які несуть насолоду		

Знайдіть відповідність між видами мистецтва та особливостями їх виражальних засобів, призначенням:

№ Пит.	Завдання			Відповідь	
	Вид мистецтва	Виразальні засоби, призначення		Вид мистецтва (літера)	Виразальні засоби, призначення (цифра)
7.	А	Декоративно-прикладне	I	Виконує практичну функції у житті людини. Художній образ створюється шляхом співвідношення масштабів, мас, форм, кольору, зв'язку з навколишнім пейзажем	
8.	Б	Архітектура	II	Має багато спільного з театром, визначаючись як мистецтво синтетичне, видовищне та колективне	
9.	В	Скульптура	III	Соціальна цінність полягає в аудіо- та відеоінформативності. За своєю фактографічністю, близькістю до природи має надзвичайні можливості відбору та інтерпретації	

				дійсності.		
10.	Г	Графіка	IV	Використовує різноманітні тверді матеріали з метою фактичного виділення готового твору з однієї площини		
11.	Д	Живопис	V	Впливає на людину завдяки звуковим комплексам, що побудовані особливим чином.		
12.	Е	Музика	VI	Існує у предметах побуту, які створені за законами краси		
13.	Ж	Хореографія	VII	Видовищне мистецтво. Під час дійства події розгортаються у часі та просторі, у розвитку розподіляється на акти, дії, мізансцени, картини тощо		
14.	З	Художня література	VIII	Виразальним засобом є лінія, за допомогою якої створюється малюнок		
15.	І	Театр	IX	Це — мистецтво слова. Во-		

				но естетично відображає світ у художньому слові		
16.	К	Кіно	X	Зображення створюється завдяки використанню законів перспективи, лінії, кольору, світлотіні		
17.	Л	Телебачення	XI	Будується на музично організованих, умовних, виразних рухах людського тіла.		

Підберіть до назв основних стилів і напрямків мистецтва змістовну частину

№ Пит.	Завдання			Відповідь	
	Назва	Зміст		Назва (літера)	Зміст (цифра)
18.	A	Класицизм	I	Цим словом називають низку історично-регіональних художніх стилів європейського мистецтва 17-18 ст., тенденцію неспокоїного, світовідчуття, мислення в експресивних, неврівноважених формах	

19.	Б	Бароко	II	З'являється з розвитком аналітичного критичного мислення, завдяки розвитку природничих наук в 19 ст. Тяжіє до максимальної об'єктивності, конкретно-історичного аналізу дійсності, відбиттю життя у формах самого життя.		
20.	В	Романтизм	III	Продукт пост-індустріальної епохи, епохи розпаду цілісного погляду на світ, руйнування звичних систем — світоглядно-філософських, економічних, політичних.		
21.	Г	Реалізм	IV	Загальний термін, що використовується для виниклих на початку 20 ст. спроб порвати з художніми традиціями 19 ст. Заснований на концепції домінування форми на проти-		

				вагу змісту		
22.	Д	Модернізм	V	Художній стиль, в основу якого покладена нормативна естетика, що вимагає неухильного виконання ряду правил і канонів: наставляти публіку, прилучаючи її до піднесених прикладів		
23.	Е	Авангардизм	VI	Щось «таємниче, дивне, нереальне». Найчастіше розглядається тільки як літературно-художній напрямок. У меншій мірі помітний в музиці, живописі й істотно обмежений в архітектурі		
24.	Ж	Постмодернізм	VII	Виникає у кризові періоди історії мистецтва, коли певний напрям або стиль вичерпують свої можливості й існують за рахунок інерції. Характерні безапеляційне		

				заперечення традиції, спрямованість на радикальне перетворення людської свідомості, естетичну революцію		
--	--	--	--	---	--	--

Тема 1.4. Феномен української культури. Людина у світі культури

План:

1. Становлення і тенденції розвитку феномену новітньої української культури.
2. Людина у світі культури.

Опорний конспект лекцій:

1. Становлення і розвиток феномену новітньої української культури від скасування Гетьманщини до кінця 20 ст. виразно ділиться на чотири періоди:

- I. Кінець 18 – середина 19 ст. – період становлення української культури як новітньої національної культури народною мовою;
- II. 60 – 90-ті роки 19 ст. – час входження української культури до загальнослов'янського і світового процесу;
- III. Рубіж 19 – 20 ст. – утвердження української культури у якості феномену світового значення;
- IV. 20-90 – ті рр. 20 ст. – подальший розвиток української культури в умовах становлення, розквіту і розпаду Радянського Союзу і тоталітарного суспільства.

Протягом цього часу українські землі перебували у складі різних за суспільним устроєм, мовами й національними традиціями державних утворень. Це негативно впливало на умови розвитку української культури, яка мала переборювати асиміляторські заходи російського царизму, польської шляхти, румунських бояр, угорських феодалів, австрійського царства. Українці, відтиснуті разом з іншими "недержавними" слов'янськими етносами (білорусами, чехами, словаками, болгарами, хорватами), на периферію культурного прогресу, мали спиратись на існуючі традиційні основи народної культури, активно засвоюючи досвід інших культур. Історично склалось так, що українська культура тих часів змушена була затверджуватись як рідною, так і іншими мовами.

I. Усі види нової української культури були започатковані появою «Енеїди» **Івана Котляревського** (перше видання **1798 р.**), який у своєму творі вирішив три *найголовніші проблеми*:

- а) нагадав українцям про їх героїчне минуле;
- б) розкрив потенційні можливості народної розмовної мови;
- в) показав, як на основі традиційних елементів народної культури можна творити високе професійне мистецтво.

Вплив І. Котляревського на розвиток української культури залишався провідним аж до Тараса Шевченка і навіть пізніше. Не дивно, що саме **літературі** належала домінуюча роль в культурі у цілому.

Становлення української культури європейського рівня було б неможливе без формування нової високоосвіченої *національної інтелігенції*, з середовища якої виходили провідні діячі культури, і яка була основним споживачем їх високохудожніх творів.

У **1804 р.** російським урядом було запроваджено *нову систему освіти*: виникла мережа вищих, середніх та початкових навчальних закладів. З'явилися *університети* – Харківський (1805), Київський (1834), Новоросійський в Одесі (1865), Чернівецький на австрійській Буковині (1875). У 1861 р. було суттєво реформовано Львівський університет. Крім того були відкриті інститути шляхетних дівчат, ліцеї, гімназії, технічні та комерційні училища. При університетах відкривались друкарні, археологічні та природничі кабінети, видавалась періодика, у тому числі українською мовою у Львові («Русалка Дністрова», «Зоря галицька»). Закладаються основи українського *культурного відродження*.

У західно- та південнослов'янських культурах відомо декілька *моделей національного відродження*:

- *чеська*, підвалини якої було закладено вченими – «будителями», переважно істориками та філологами-славістами («Історія чеського народу» Ф.Галацького, «Історія слов'янської мови та літератури» П.Шафарика);
- *сербська*, яка виводила на передній план вивчення та пропаганду традиційної народної культури (В.Караджич);
- *польська*, котра торкалась етнічної самосвідомості високохудожніми засобами романтичної поезії (А.Міцкевич).

Українське відродження об'єднало усі три моделі:

- *історико-лінгвістичну* («Історія Русів», Дмитро Бантиш-Каменський; Микола Маркевич, Микола Костомаров, Ізмаїл Срезневський);
- *фольклористичну* (від Михайла Максимовича до Пантелеймона Куліша);
- *літературно-романтичну* (перш за все Тарас Шевченко).

II. З приходом в українське громадсько-політичне життя **Т. Шевченка** процес формування української культури набув незворотного характеру. Його творчість з'єднує між собою усі три періоди культурного життя

України 19 – початку 20 ст. На Західній Україні його ім'я вперше пролунало під час революції 1848 р. Л.Глібов, який починав писати російською мовою, під впливом поезій Шевченка перейшов на українську. І.Нечуй-Левицький підкреслював, що завдяки Шевченкові він став українським письменником. На його традиціях сформувались М.Коцюбинський, Леся Українка, Панас Мирний.

III. Активну роль у розвитку української культури кінця першого – початку другого періодів відіграли інші члени розгромленого у 1847 р. Кирило-Мефодіївського Братства, які наприкінці 50-х – початку 60-х років 19 ст. повернулись з вигнання.

П. Куліш розгорнув значну літературну й видавничу діяльність, **М. Костомаров** видав низку важливих історичних творів з історії України. За допомогою останнього український співак, соліст Маріїнського театру в Петербурзі **Семен Гулак-Артемівський** створив за власним лібрето *першу українську оперу* «Запорожець за Дунаєм», поставлену у **1863 р.** Незабаром, у **1868 р.**, **Микола Лисенко** написав перші музичні твори за мотивами «Кобзаря» Т.Шевченка.

У цей же час загальні умови для розвитку української професійної культури в межах Російської імперії значно погіршились, що стало наслідком прийняття ряду урядових постанов, спрямованих на *звуження сфери ужитку української мови*:

✓ *Валуєвський указ* (1863), яким *дозволялось друкувати українською мовою тільки художню літературу*, що довгий час позначалось на недостатній розвиненості наукового стилю української мови;

✓ *Емський указ* (1876), яким вводилась сувора внутрішня цензура і *заборонялось ввезення україномовної друкованої продукції з-за кордону*, переважно з австрійської Галичини, де на той час видавали свої твори і східноукраїнські письменники.

Між цими датами був порівняно сприятливий час для видання української літератури та розвитку гуманітарних наук. У 1872 р. було створено Південно-Західне відділення Географічного товариства, за допомогою якого у 1874 р. в Києві було проведено міжнародний Археологічний з'їзд. Видано важливі матеріали етнографічних досліджень, серед яких можна зазначити «Збірник українських пісень» М. Лисенка, «Народные южно-русские сказки», «Чумацкие песни» І.Рудченка. З кінця 90-х років у Львові почав виходити «Етнографічний збірник» (40 томів), «Матеріали до української етнології» (22 томи).

У **1881 р.** **Михайло Кропивницький** домогся на відновлення дозволу на *театральні вистави* українською мовою у ряді провінційних міст України. У **1882 р.** був створений *професійний театр* під його керівництвом. Продовжився розвиток самобутнього українського театру з народно-го життя, започаткованого водевілями І.Котляревського «Наталка Полтавка» (1838 р.) та «Москаль-Чарівник» (1848 р.), оскільки цим обмежувався

дозволеній репертуар україномовної драматургії. У 1907 р. Микола Садівський організував перший стаціонарний драматичний і оперний театр у Києві.

Узагалі на рубежі 19 – 20 ст. українська культура досягла високого рівня розвитку. Її історична *зрілість* підтверджується низкою об'єктивних ознак:

- сформованість та розгалуженість жанрової системи в літературі та демократизація більшості мистецтв;
- цільність загальнонаціонального культурного розвитку, незважаючи на існування міждержавних кордонів;
- тяжіння до народності, переважна орієнтація на естетику реалізму та демократизму.

Складні політичні зміни початку 20 ст. відкрили нові можливості розвитку української культури. Перш за все було *знято усякі заборони з української мови*. За постановою ЦК КП(б)У від 12 липня 1920 р. вона стала обов'язковим предметом вивчення та мовою викладання у навчальних закладах УРСР.

У 20-х роках по всій Україні проходило активне збирання народної творчості. Цю роботу очолювала Етнографічна комісія Всеукраїнської Академії наук, заснованої у 1918 р. за гетьманату П.Скоропадського.

У центрі *літературно-мистецьких дискусій* 20-х років перебувала проблема моделі українського радянського мистецтва. Переважала орієнтація на різноманітні *авангардистські* течії. Підсумок було підведено Л.Кагановичем, за наказом якого репресували прибічників різних точок зору.

Загалом час до 1932 р. можна назвати *періодом чергового національно-культурного відродження*, новаторських пошуків, великих сподівань на подальший розвиток культури. Водночас відбулась абсолютизація класового принципу, вульгарного соціологізму, надмірна політизація культури.

IV. Період від 1932 до початку 50-х років позначений гострими суперечностями, породженими сталінською диктатурою. Загинули сотні талановитих представників культури, були ліквідовані численні наукові й творчі заклади. Процес загальнонаціональної консолідації мистецьких сил, який активно йшов на початку 20 ст., було перервано. Деякі послаблення державного тиску на культуру припали на період Великої Вітчизняної війни.

Позитивні зрушення спостерігались після XX з'їзду КПРС, під час хрущовської «відлиги», перерваної брежнєвським «застоем». Після набуття незалежності в літературі та мистецтві України стверджується *плюралізм*, сама думка про можливість існування якого у тоталітарному суспільстві була ірреальною. Пануючим стилем у творчому житті стає *авангардизм*, *постмодернізм*, які імперативно насаджуються творчими

угрупованнями, як свого часу партія насаджувала соцреалізм. Високий рівень політизації суспільства привів до того, що в галузі літератури найбільшого поширення набула публіцистика. З'явилися нові молоді літератори, які намагаються по-новому вирішити літературні проблеми, йти в ногу зі світовим літературним процесом. Це — Оксана Пахльовська, Оксана Забужко, Юрій Андрухович, К.Москалець, Є.Пашковський та ін. Жанр історичної романістики розвивають Юрій Мушкетик, Роман Федорів, Роман Р.Іваничука «Орда» продовжує традиції П.Куліша, А.Кашенка, Б. Лепкого. Поет М.Вінграновський написав яскравий роман «Наливайко». Повертаються в Україну твори українських емігрантів. Заповнюються «білі та чорні плями» в історії, розкрита правда про штучний голодомор 1932-1933 рр., який був геноцидом проти українського народу, переоцінена роль національних героїв України П. Сагайдачного, Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи та ін. У широкий ужиток увійшли твори П. Куліша, М. Грушевського, Д. Яворницького, Д. Дорошенка, М. Хвильового та ін. Великого авторитету набуває в світі міжнародний конкурс піаністів ім. Е.Горвіца в Києві. Отримала визнання творчість одного з засновників нового напрямку в монументальному живописі Г. Синиці («українська національна колористична школа»), яка протягом кількох десятиліть замовчувалась. Розвиток театрального мистецтва пов'язаний з новаторськими пошуками режисерів Романа Віктюка, Бориса Шарварка, які отримали світове визнання.

Р. Віктюк починав у Львові, згодом створив власний театр у Москві. Україна перетворилася на визнаний центр хореографічного мистецтва. З 1994 р. в Україні проводиться міжнародний фестиваль імені ушавленого французького танцюриста українського походження Сержа Лифаря (художній керівник паризької Гранд Опера). Небачених успіхів за роки незалежності досягла українська естрада, яка ґрунтована на національних музичних та пісенних традиціях та широко користується українською мовою. Великого значення набуває проблема реституції — повернення в Україну з Росії, Німеччини, Польщі, Румунії та інших країн вивезених свого часу культурних цінностей. За допомогою українських дипломатів повернуто в Україну особисті речі В.Винниченка, архів О.Ольжича. Згідно із Гаагською конвенцією 1954 р. підлягають поверненню законним власникам усі художньо-історичні цінності, вивезені під час другої світової війни.

Стара тенденція фінансування культури за залишковим принципом набула всеохоплюючих розмірів. У декілька разів скоротилися тиражі періодичних видань. Випуск українських книжок знизився до рівня, якого він не досягав у найгірші часи сталінізму. Брак коштів веде до перефільювання або закриття багатьох культурно-освітніх установ. Під загрозою повного знищення опинився український кінематограф. Загрозливих форм для української духовності набуло поширення західної, особливо

американської поп-культури (зокрема через телебачення) з її розгулом насильства, сексу, аморальності, бездуховності, саме те, проти чого вже багато років ведуть боротьбу громадськість та уряди багатьох європейських країн. Для молодого української держави, яка фактично заново створює власну політичну та економічну систему, національні моральні цінності та пріоритети, зрештою, державну українську націю, таке неконтрольоване поширення низькопробної іноземної (сучасної американської та російської) культурної продукції становить серйозну загрозу для національної безпеки.

Сьогоднішній етап розвитку української культури позначається рядом характерних рис:

- зверненням до народних традицій;
- включенням до культурного процесу широких кіл української діаспори;
- комерціалізацією й денационалізацією масової культури.

Останнє відображає загальні процеси глобалізації, але є досить небезпечним із точки зору можливості у черговий раз позбутися своєї культурної еліти за рахунок її «вестернізації», як це мало місце у 14-17 (полонізація) та у 18-20 (русифікація) століттях.

2. Людина у світі культури.

Людина - вищий рівень у розвитку живих організмів на Землі, суб'єкт суспільно-історичної діяльності у культурі.

Індивід - поняття, що вказує на приналежність даної конкретної людської істоти до людського роду.

Особистість - це стійка система соціально-значущих рис, які характеризують індивіда, вона є продуктом суспільного розвитку і включення індивідів в систему соціальних відносин шляхом предметної діяльності.

До культурно-історичних якостей особистості належить здатність судження як основа інтелектуальної культури, моральна рефлексія і совість як обов'язкові складові етичної культури особистості, смак як специфічна здатність, що лежить в основі естетичної культури особистості і суспільства, пам'ять і традиції як умова і потреба міжособистісного спілкування, моральність і право як регулювати поведінки людей і гаранті забезпечення їх безпеки.

Формуючись як особистість, людина відчуває на собі безліч культурних впливів. Це і досвід загальнолюдської культури, і конкретно-історичний час, в якому вона живе, і національна культурна атмосфера, як її безпосереднє культурне оточення і середовище, в якому відбувається пробудження людини до культурного життя.

Кожний народ має систему цінностей, яка визначає і характеризує саме його спосіб життя, формує типові для представників даного етносу особливості поведінки і мислення, які лежать в основі творчості.

Існує поняття "**етнокультурного стереотипу**" як узагальненого уявлення про типові риси, що характеризують який-небудь народ. Це або **автостереотипи** (те, що думають люди про себе як народ), або **гетеростереотипи** (те, що люди думають про інші народи). **Відношення людини до світу визначається змістом.**

Зміст співвідноситься будь-яке явище чи річ з людиною: позбавлене змісту перестає існувати для людини. Зміст слід відрізняти від значення, тобто предметно вираженого образу чи поняття. Навіть якщо зміст виражається в образі або понятті, сам по собі він зовсім необов'язково є предметним.

Зміст не завжди усвідомлюється людиною, і далеко не всякий зміст може бути виражений раціонально: більшість змістів криється в несвідомих глибинах людської душі. Але і ті інші змісти можуть стати загальнозначущими, поєднуючи багатьох людей і виступаючи основою їхніх думок і почуттів. Саме такі змісти утворюють культуру.

Людина сприймає світ змістовним, і світ виступає для неї у своїй універсальній значимості. Культура є універсальним засобом перетворення світу «натурального», неосвоєного, чужого і ворожого на світ по-людськи змістовний, зрозумілий, «культурний». Звідси **культуру на особистісному рівні можна розглядати як універсальний спосіб творчої самореалізації людини через прагнення розкрити і затвердити зміст людського життя в співвіднесеності зі змістом суцього.**

Семинар 4:

1. Назвіть характерні моделі культурного відродження слов'янських народів у 19 ст. У чому особливість української моделі?
2. Які етапи становлення новітньої української культури Ви знаєте? У чому їх особливості?
3. Яку роль відіграв Т.Шевченко у становленні феномену української культури? Розкажіть його біографію.
4. У чому полягають протиріччя радянського етапу розвитку української культури?
5. Охарактеризуйте сучасний стан української культури і основні тенденції її розвитку.
6. Поясніть зміст понять «людина», «індивід», «особистість». Розкрийте зв'язок між ними.
7. Що таке «етнокультурний стереотип», «автостереотип», «гетеростереотип»? Яким чином вони впливають на формування культури особистості? Наведіть приклади.

8. Чим визначається відношення людини до світу? Що таке культура на особистісному рівні?

Теми індивідуальних завдань:

1. Українська література і театр 19-20 ст.
2. Український живопис і графіка 19-20 ст.
3. Українське музичне мистецтво 19-20 ст.
4. Сучасний стан української культури.
5. Людина як суб'єкт пізнання, спілкування й діяльності.
6. Основні напрямки соціалізації людини.
7. Особливості і зміст моральної і естетичної культури особистості.
8. Особистий внесок ... (персона за вибором студента) у розвиток світової (вітчизняної) культури.

Тестові завдання для самоперевірки (тема 1.4.):

1. Усі види нової української культури були започатковані появою:
а) поеми «Катерина» Т. Шевченка; б) поеми «Енеїда» І. Котляревського; в) поеми «Лісова пісня» Л. Українки.
2. Формування нової високоосвіченої національної інтелігенції в Україні стало можливим завдяки:
а) роботі Києво-Могилянської академії; б) діяльності церковно-приходських шкіл; в) відкриттю університетів.
3. Які з відомих у 19 ст. моделей національно-культурного відродження недержавних слов'янських народів 1) чеська, 2) сербська, 3) польська базувались на громадсько-патріотичній діяльності переважно:
а) фольклористів, б) письменників-романтиків, в) істориків та філологів.
4. Найвидатнішим представником українського романтизму вважають:
а) Г. Кониського; б) О. Бджілку; в) П. Мирного; г) Т. Шевченка; д) П. Куліша.
5. Автором перших українських водевілів з народного життя був:
а) М. Лисенко; б) М. Костомаров; в) Т. Шевченко; г) І. Котляревський.
6. Перша українська опера належить:
а) С. Гулаку-Артемівському; б) Д. Бортнянському; в) М. Лисенку.
7. Який з указів забороняв 1) друкування українською мовою усіякої літератури, крім художньої; 2) завезення до Російської імперії україномовної друкованої продукції з-за кордону:
а) Емський; б) Валувський.
8. Перший україномовний професійний театр було створено під керівництвом:
а) І. Котляревського; б) М. Кропивницького; в) М. Садовського.
9. Перший стаціонарний український театр було відкрито у Києві в:
а) 1882 р.; б) 1907 р.; в) 1918 р.

10. Політика «українізації», що проводилась у перші роки радянської влади, мала такі наслідки:

а) поширення російської мови в усіх сферах культурного життя; б) широке запровадження української мови в освіті та культурі.

11. Який час прийнято називати «Хрущовською відлигою»:

а) після XVIII з'їзду КПРС; б) після XX з'їзду КПРС; в) після XXV з'їзду КПРС.

12. Для сучасного етапу розвитку української культури не є властивим:

а) звернення до народних традицій; б) включення до культурного процесу широких кіл української діаспори; в) комерціалізація і денационалізація масової культури; г) доступність найкращих художніх творів широким верствам населення.

13. Яке поняття характеризує узагальнене уявлення про типові риси того чи іншого народу:

а) етнокультурний стереотип; б) автостереотип; г) гетеро стереотип.

14. Відношення людини до світу визначається:

а) вигодою; б) цікавістю; в) змістом.

15. Культура на особистісному рівні людини є:

а) засіб маскування власних недоліків; б) засіб всебічної самореалізації; в) засіб спілкування з іншими людьми і світом в цілому.

Література:

Бокань В. Культурологія. – К., 2000.

Гончарук Т.В. Культурологія. – Тернопіль, 2004.

Лекції з історії світової та вітчизняної культури / За ред. Ятрыся А.В. – Львів, 1994.

Теорія та історія світової та вітчизняної культури / За ред. Горбач Н.Я. – Львів, 1992.

Модуль II

Тема 2.1. Етика як наукова дисципліна та її категорії

План:

1. Етика як наукова дисципліна. Основні етичні категорії і поняття.
2. Історія етичної думки.
3. Етичні проблеми сучасності.

Опорний конспект лекцій:

1. Етика як наукова дисципліна. Основні етичні категорії і поняття.

Етика належить до філософських наукових дисциплін. Вона:

1) вивчає стосунки між людьми і ставлення людини до світу;

- 2) досліджує цінності життя і світу, вчить оцінювати різноманітні ситуації морального вибору, відповідність вчинків і дій нормам моралі;
- 3) налаштовує людину на вдосконалення свого буття;
- 4) з'ясовує місце людини у світі, її призначення, сенс життя.

Предмет етики. Термін «*етика*» походить від давньогрецького слова «*етос*», яке спершу означало спільне житло, домівку, звірине лігвище тощо, пізніше — звичай, норів, правило, характер. Античні філософи **Емпедокл** (490 - 430 до н. е.), **Демокрит** (460 — 370 до н. е.) використовували його, характеризуючи тривку, усталену природу конкретних явищ: етос (сутність) першоелементів об'єктивного світу, людини.

Взявши за основу слово «етос» у значенні характеру, давньогрецький філософ **Аристотель** (384—322 до н. е.) утворив прикметник «*етичний*» для позначення чеснот людської вдачі, душевних якостей. Він відрізняв їх від інтелектуальних чеснот, а також від *афектів*, вроджених здібностей; «Якщо чесноти не є ні афектами, ні здібностями, то залишається тільки визнати їх набутими якостями душі». Афектами Аристотель вважав гнів, страх, радість; властивостями розуму — пам'ять; етичними (моральними) чеснотами — помірність, мужність тощо. **Науку, що вивчає етичні чесноти**, він назвав **етикою**, їй Аристотель присвятив праці «Нікомахова етика», «Евдемова етика», «Велика етика» (стислий конспект двох перших праць).

Намагаючись точно перекласти термін «етос», давньоримський філософ **Марк Тулій Цицерон** (106—43 до н. е.) запровадив термін «*моральний*», який означав характер, темперамент, звичай, покрій одягу, моду тощо. Він вів мову про *моральну філософію*, маючи на увазі сферу знання, яку Аристотель назвав етикою. Згодом, у 4 ст. н. е., виник термін «*мораль*».

Мораль (від лат. *mores* – «звичай») – *система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють поведінку людей.*

Обидва терміни «етика» і «мораль» увійшли до новоєвропейських мов, хоча й набули в них різного значення: *етикою стали називати одну з філософських наук, а мораллю — реальні процеси, які вивчає ця наука.* У повсякденному слововжитку ці терміни часто ототожнюють. Зокрема, ведучи мову про етику вчителя, медичного працівника тощо, мають на увазі специфіку їх моралі. Синоніми в науці, як правило, дезорієнтують, тому кожен науковий термін має бути закріплений за відповідним поняттям і денотатом — предметом або класом предметів, позначених відповідним іменем.

Загалом **етика є своєрідною теорією моралі**, що з'ясовує її сутність, природу, походження, історичний розвиток, місце в системі суспільних відносин, сутність та особливості моральної свідомості, моральних відно-

син, досліджує суспільно-політичні, психологічні механізми, завдяки яким реалізуються моральні норми, судження, оцінки.

Предметом етики є мораль як форма індивідуальної та суспільної свідомості. Звідси етику можна розглядати як *теоретичну модель моралі*. Передусім її цікавить реалізація людиною *свободи своєї волі*, тобто діяльність, за якої людина керується не практичними інтересами, а мотивами, орієнтованими на безумовні, абсолютні вселюдські цінності. **Етика - наука, що досліджує мораль у всіх її вимірах і сферах функціонування.**

У житті людей етика виконує такі функції:

- 1) визначення сутності моралі;
- 2) обґрунтування на основі знання сутності моралі ідеалів;
- 3) сприяння моральному вдосконаленню людини;
- 4) аналіз питань походження моралі, виникнення й розвитку етичної теорії, що є необхідною умовою з'ясування сутності та історичних перспектив моралі;
- 5) формулювання принципів етики — її фундаментальних вихідних положень.

До категорії етики належать основні її поняття, які узагальнено відображають зміст і сутність моралі, закономірності моральних відносин, нормативність моральних уявлень.

Основними категоріями етики є наступні:

- **Моральна вимога** – *історична необхідність жити, діяти, поводитися згідно з виробленими людством неписаними нормами.* Моральна вимога — найпростіший елемент моральних відносин індивідів, які підпорядковуються різним формам *повинності*.

Кожна людина належить до певної спільноти (етнічної, національної, соціальної, зокрема професійної, релігійної тощо).

Спільними для всіх виявів моральних вимог є такі ознаки:

- 1) *імперативність* (моральні вимоги формулюються в наказовій формі, вони категоричні, безумовні);
- 2) *усезагальність* (поширеність на всіх людей, безвідносно до їх соціального становища, расової, національної та релігійної належності);
- 3) *усепроникливість* (підпорядкованість моральній оцінці кожної дії, кожного вчинку людини);
- 4) *безособовість* (моральні вимоги не ґрунтуються на волі конкретного суб'єкта);
- 5) *неадекватність виражальним засобам* (адресується моральна вимога не так розуму людини, як її почуттям та уявленням, проте виражається в раціональній формі — у формі судження).

Моральні вимоги формулюють по-різному: як моральну норму, моральне правило, моральний притис.

- У понятті «**моральна норма**» осмислюється вияв моралі як форми суспільної свідомості. Об'єктивною основою моральної норми є необ-

хідність однотипної поведінки людей у повторюваних ситуаціях. Вона спрямована на те, щоб стати нормою людської поведінки.

- Сформульована як повеління моральна норма стає **моральним правилом** (імперативним положенням, яким керуються у співжитті, праці, поведінці).
- За детальнішої конкретизації — **моральним приписом** (своєрідним канонам). Моральні правила і приписи іноді набувають форми **заповідей**. **Заповідь** є повелінням, що належить авторитетній особі або приписується їй. Така особа іноді може бути уявною.
- **Моральний вибір** — *акт моральної діяльності, який полягає в тому, що людина самовизначається стосовно системи цінностей і способів їх реалізації*. Аналіз проблеми морального вибору пов'язаний із з'ясуванням таких феноменів, як моральний намір і моральна спонукка, моральна свобода, моральна відповідальність, моральна самооцінка, моральний самоконтроль, моральна само вимогливість, моральний обов'язок.
- **Моральний намір** — рішення людини зробити відповідну моральну дію і досягти очікуваного результату.
- **Моральна спонукка** — чуттєва форма, в якій виявляються мотив і намір до здійснення відповідного вчинку.
- **Моральний мотив** — внутрішня спонукка до дії, зацікавленість в її реалізації, духовно-емоційна підоснова вчинку. Реалізується мотив у цілі, хоч у моральній діяльності можливе не збігання цілі і мотиву.
- **Моральна свобода** - характеризує наявність морального вибору, можливість і здатність людини бути самостійною, самодіяльною, творчою особистістю і разом з тим виражати в моральній діяльності свою суспільну сутність.
- **Моральна відповідальність** характеризує особистість з точки зору виконання нею моральних вимог. З'ясування сутності моральної відповідальності передбачає аналіз *моральної самооцінки, морального самоконтролю* тощо.
- **Моральна самооцінка** — результат морального оцінювання людиною своїх вчинків, їх мотивів і моральних якостей.
- **Моральний самоконтроль** — сутність і механізм самостійного регулювання особистістю своєї поведінки, її мотивів і спонук.
- **Моральна самовимогливість** свідчить, що моральна вимога перестала бути зовнішньою силою і перетворилась у **моральний обов'язок**, реальним виявом якого є **моральний вчинок** — добровільна дія, що об'єктивно відповідає моральній вимозі. Вона є наслідком відповідного **морального вибору**.
- **Моральні чесноти і вади. Добро і зло.**

Результатом виявлення необхідних і загальних ознак стійких позитивних моральних якостей людини є поняття «**чесноти (доброчесності)**», а аналогічних ознак стійких негативних моральних якостей — «**моральні вади (пороки)**». Носієм їх може бути одна й та сама людина. Це значно ускладнює орієнтацію у світі **добра і зла**. Останні є джерелом моральних вимог.

- **Добро** — *найвища вселюдська цінність. Уявлення про добро перебуває в органічному взаємозв'язку з ідеалом суспільства і особистості*.

На відміну від прекрасного (абсолютної вселюдської цінності) добро адресується людині не в художньому образі, а в натуральному вияві.

Добро слід розглядати як процес, якому властиві такі стадії розвитку: ідея добра (добро в собі); добро як стан самосвідомості людини; добро як спосіб буття людини (високоморальна діяльність і поведінка та відповідні моральні якості особистості, тобто доброчесність); матеріальна і духовна культура людства, в якій акумулюється і нагромаджується потенціал добра (власне культура, культура у вузькому розумінні, оскільки до культури в її найзагальнішому розумінні належить усе створене людством, тобто неприродне, зокрема й те, що називають дикістю, варварством, безкультур'ям, злом).

Крім того, важливим є питання про те, конструктивну чи деструктивну роль відіграє зло; має воно субстанціональний характер чи ні; про діалектичний характер добра і зла. Життя людини і суспільства загалом є суперечливою єдністю прогресу і регресу, конкретні прояви яких моральна свідомість сприймає та оцінює як добро чи зло.

- **Справедливість** — *загальне співвідношення цінностей, благ між собою і конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття*.

Справедливість загалом має об'єктивний характер. Якщо заохочення чи покарання застосовують свавільно, то про справедливість не може бути й мови. Справедливість як самостійна владна сила діє відповідно до характеру вчинку, абстрагуючись від будь-яких особистісних симпатій та антипатій.

Сфера застосовування поняття «справедливість» безмежна, вона охоплює політичні та економічні системи, закони, соціальні інститути, міждержавні відносини, оцінки, судження, установки, рішення, вчинки, життєві позиції людей і навіть розподіл везіння та невдач.

- **Совість (сумління)** — *вияв моральної самосвідомості особистості, здатність здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати оцінку своїх вчинків*.

Керуючись совістю, людина бере на себе відповідальність за свої уявлення про добро і зло, за ті критерії, послуговуючись якими, вона здійс-

нює моральний вибір і відповідні вчинки. Совість виконує запобіжну та ретроспективну (пов'язану з оглядом минулих подій) функції. Найвиразніше совість виявляє себе в негативних переживаннях особистості — душевному дискомфорті, неспокої, тривозі, докорах сумління.

➤ **Гідність і честь.**

Гідність — особливе моральне ставлення людей до себе та інших, в якому визнається їх безумовна цінність.

Честь — особливе моральне ставлення людини до себе, що виявляється в усвідомленні свого соціального статусу, роду діяльності й моральних заслуг, відповідне ставлення до неї суспільства, яке рахується з її репутацією.

➤ **Моральний ідеал** — найдосконаліший, безумовний, універсальний зразок високоморальної особистості, яка володіє всіма відомими доброчесностями, кожна з яких максимально досконала.

Моральний ідеал як образ ідеального належить до сфери того, що об'єктивно не існує, принаймні поки що. Моральний ідеал є орієнтиром для самовдосконалення особистості, завдяки йому людина оцінює поведінку інших людей.

➤ **Смисл (сенс) життя** — морально-світоглядне уявлення людини, за яким вона зіставляє себе і свої вчинки з найвищими цінностями, ідеалом, виправдовується перед собою та іншими.

У розумінні проблеми смислу життя сформувалося дві принципові точки зору. Одна полягає в турботі людини лише про себе, своє спасіння, самовдосконалення, благополуччя, самореалізацію. Згідно з іншою точкою зору, смисл життя не обмежується існуванням індивіда і полягає, наприклад, у служінні Богу, певній ідеї тощо. Окрему людину при цьому розглядають лише як засіб.

➤ **Щастя** — стан найвищого внутрішнього вдоволення людини умовами свого буття, повнотою і осмисленістю життя, реалізацією свого людського призначення.

Об'єктивною основою щастя є сукупність факторів, які визначають життєве благополуччя (здоров'я, матеріальний добробут, везіння тощо). Неодмінною умовою щастя є і самореалізація особистості.

2. Історія етичної думки.

Розглядаючи різноманітні спроби історичної типології численних етичних систем важко не помітити, що в онтологічному відношенні усі вони розпадаються на дві великі групи – донаукові (релігійно-етичні) і наукові (філософсько-етичні). Дані групи етичних систем відбивають закономірності історії пізнання людиною себе і оточуючого світу.

Основні релігійно-етичні системи.

* **Моральне вчення буддизму (від 6 ст. до н.е.).**

В основу морального вчення буддизму покладено вчення про «чотири благородні істини», проголошені Буддою:

- 1) жити — означає страждати;
- 2) є причина страждання. Вона таїться в самій людині, яка має різні *бажання* — від прагнення жити до жадання насолоди, влади, багатства тощо. Все це призводить до вчинків, що і створюють *карму*;
- 3) можна припинити страждання шляхом вивільнення від бажань. Повне викоренення і добрих, і поганих бажань відповідає стану *нірвани*, в якому сильних почуттів немає;
- 4) є шлях до припинення страждань.

Шлях до припинення страждань — це благородний серединний «шлях восьми сходинок»:

- 1) праведне знання (правильне судження), яке ототожнюється з розумінням життя як поєднання смутку і страждань. Праведне знання може дати тільки вчення Будди про «чотири благородні істини»;
- 2) праведне прагнення — рішучість виявляти співчуття до всіх живих істот;
- 3) праведна мова (утвердження правди);
- 4) праведна поведінка, що включає п'ять принципів (не вбивати, не красти, не торкатися чужої дружини, не обманювати, не пиячити);
- 5) праведний спосіб життя, тобто життя за принципами безкорисливості;
- 6) праведні зусилля — зусилля, які спрямовують до добра і віддаляють від зла;
- 7) праведна концентрація (самоаналіз) - уникнення стану, коли спонукання і бажання визначають ставлення;
- 8) праведна техніка медитації (раджа-йога).

В основі буддизму і схожих релігійних систем лежить своєрідна «стика небуття».

* **Моральне вчення християнства (від 1 ст. н.е.).**

Основою і першим джерелом моральної доктрини християнства є *Десять заповідей Божих*, які були дані пророкові Мойсею на горі Синай (Старий Заповіт):

- 1) Я Господь, Бог твій, що вивів тебе з єгипетського краю, з дому рабства. Хай не буде тобі інших богів переді Мною;
- 2) не роби собі кумира і всякої подобу з того, що на небі вгорі і що на землі долі, і що у воді під землею. Не вклоняйся і не служи їм;
- 3) не призивай Імення Господа, Бога твого, надаремно;
- 4) пам'ятай день суботній, щоб святити його! Шість днів працею і роби всю працю свою, а день сьомий — субота для Господа Бога твого;
- 5) шануй свого батька та матір свою, щоб довгі були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі!
- 6) не вбивай!

- 7) не чини перелюбу!
- 8) не кради!
- 9) не свідчи неправдиво на свого ближнього;
- 10) не жадай дому ближнього свого, не жадай жони ближнього свого, ані раба його, ані невілниць його, ані вола його, ані осла його, ані всього, що у ближнього твого!

Перші чотири заповіді, що зводяться до праведного богошанування та богопоклоніння, є витоками іудейської та християнської моральності. Їх дотримання породжує низку інших чеснот: смирення, щедрість, шанобливість, відсутність користоловства, щирість, правдивість тощо.

Другим джерелом християнського морального вчення, за Біблією, є *дев'ять заповідей блаженства* Нагірної проповіді Ісуса Христа:

- 1) блаженні убогі духом, бо їхнє Царство Небесне;
- 2) блаженні засмучені, бо вони будуть утішені;
- 3) блаженні лагідні, бо землю успадкують вони;
- 4) блаженні голодні та спрагнені правди, бо вони наситяться;
- 5) блаженні милостиві, бо помилувані вони будуть;
- 6) блаженні чисті серцем, бо вони будуть бачити Бога;
- 7) блаженні миротворці, бо вони синами Божими назвуться;
- 8) блаженні вигнані за правду, бо їхнє є Царство Небесне;
- 9) блаженні ви, як ганьбити та гнати вас будуть, і будуть облудно на вас наговорювати всяке слово лихе ради мене. Радійте та веселіться - нагорода бо ваша велика на небесах! Бо так гнали й пророків, що були перед вами.

Осмилення заповідей Нагірної проповіді Ісуса Христа засвідчує, що людина може досягти повноти власного духовного існування - блаженства - тільки *шляхом культивування в собі таких моральних чеснот, як смиренність, каяття, правдолюбство, милосердя, лагідність, миролюбство, мужність у борні за правду і справедливість.*

Нагірна проповідь принципово по-новому переосмислює моральні настанови старозавітного закону.

Етика християнства є своєрідним поєднанням «етики буття» Старого Заповіту з «етикою страждання» Нового Заповіту.

* *Моральне вчення ісламу (від 7 ст. н.е.).*

Термін «іслам» у перекладі з арабської означає «покірність». Того, хто прийняв цю релігію, називають «відданим», що арабською звучить як «мусульманин».

Іслам подібно до інших великих релігій пропонує етичне вчення, яке дійсне в будь-який час і за будь-яких обставин. Джерелом його є **Коран**.

Опорою морального кодексу ісламу є страх перед Всевишнім, неминучість для людини відповідальності в загробному житті за своє земне існування та боязнь фатального кінця у вічному майбутньому.

Ісламська мораль має кілька рис:

- 1) іслам робить потяг людини до Господа й отримання його ласки заповітною метою життя. Ця мета стає високим критерієм моралі, й заради неї на шляху морального звеличення у людини не може виникнути жодних перешкод, які заважають її самовдосконаленню. У межах моральної системи ісламу страх перед Аллахом примушує існувати і працювати без втручання якихось зовнішніх факторів;
 - 2) іслам не формує і не створює принципово нової моральної доктрини. Він лише максимально пристосовує норми моралі до всіх сфер людського життя — побуту, суспільно-політичних відносин, економіки, навчання, права тощо. При цьому іслам робить мораль панівною;
 - 3) іслам вимагає вести такий спосіб життя, який би у своїй основі мав винятково принципи добра.
- З етичної точки зору іслам ближчий до іудаїзму, ніж до християнства.

Основні філософсько-етичні системи.

✧ *Античність. Етика Аристотеля.*

Аристотель (384—322 рр. до н.е.) першим увів етику як самостійну дисципліну в систему науково-філософського знання, розмістивши її між психологією — наукою про душу, і політикою — вченням про державу. Він першим дав назву науці, що займається сферою міжособистісних стосунків і поведінкою індивіда як розумної і політичної (суспільної) істоти.

Аристотель стверджував, що від людини залежить багато що, якщо не все, адже «в нашій владі бути етичними або неетичними людьми». **Чесноти - придбані якості душі.** Згідно філософу, «чеснота не дається нам від природи», від природи нам дана лише можливість придбати її. Свою етику Аристотель засновує на психології.

Етичні чесноти визначаються філософом як «середина двох вад». Наприклад, недолік мужності - боязкість, надлишок мужності - теж вада, бо це божевільна відвага. Але оскільки вона зустрічається рідко, то люди звикли протиставляти мужності лише боязкість. Щедрість — середина між скупістю і марнотратством.

Етичні чесноти досягаються шляхом виховання гарних звичок. Скоюючи хоробрі вчинки, людина звекає бути мужньою, звекаючи ж боятися — боягузом. Велику роль виконує тут приклад. Етична людина — міра для інших людей.

✧ *Новий час. Етика І. Канта.*

Головними рисами етики Нового часу стає емпіризм, раціоналізм, зведення етики до галузі природознавства, яка повинна мати справу не з божественним велінням і ідеальним світом, а з природним буттям людини, його потребами, прагненнями та інтересами. Тільки таким чином можна зрозуміти його мету і значення діяльності.

Розробка етичних проблем займає в творчості **Іммануїла Канта** (1724 - 1804 рр.) особливе місце. Основа моральності лежить, за Кантом, в поняттях чистого (практичного) розуму. **Практичний розум** – це моральність, що має справу з проблемами свободи і волі. Кант виходить в побудові своєї системи моральності з наявності «доброї волі» як сутності моральності. Воля визначається **моральним законом**. Окрім понять доброї волі і морального закону, основним поняттям моральності є поняття обов'язку, яке містить в собі поняття доброї волі. Кантівська етична система являє собою вищий зразок етичного абсолютизму. Звернене до кожної людини моральне веління, не залежить ні від яких конкретних умов місця, часу і обставин так само, як фундаментальні закони фізики. Мораль сама по собі є абсолютним моральним законом, який перевищує решту людських зобов'язань.

Кант детально досліджує питання про первинні зачатки добра в людській природі і про схильність людини до зла. В цій схильності розрізняються три ступені:

- ламкість людської природи (слабкість людського серця: хочу добра, але не можу його вчинити);
- несумлінність, коли моральний мотив змішується з іншими;
- злий норов – схильність віддавати перевагу неморальним мотивам дій.

Кант не вважав, що людина в природному стані вільна від зла. Відмінність між доброю та злою людиною не в мотивах, а в їх субординації. Лиху вдачу слід розуміти не як переконання в тому, що слід робити зло, але швидше як викривлення серця, не готового приймати моральний закон як єдиний мотив вчинків.

Канта вважали засновником «моральної філософії», тобто сучасної науки етики. На його думку, моральна поведінка скоюється не з вигоди і симпатій, а з пошани до морального закону. Етика є вчення не про суще, а про належне. Якщо, наприклад фізика є наука про природу, то етика – про закони волі. В цьому полягає принципово нове відношення німецького філософа до етики, до моральності.

✧ **Етична думка Новітнього часу.**

У 20 ст. в межах різних філософських шкіл виникли самостійні концепції моральності.

Екзистенціалізм (К. Ясперс, М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю) визначає моральність не як істинне буття, а лише як засіб суспільного маніпулювання особистістю, тобто, в цілому, як щось вороже людині.

Відповідно вченню А. Камю (1913—1960 рр.), навколишній світ — світ абсурду, з яким людина постійно конфліктує. Людина, особистість прагне реалізувати свою свободу, тому виступає проти уряду, держави, світового порядку, тобто проти усього, що здається їй втіленням абсурду та несправедливості. Ж.-П. Сартр (1905—1980 рр.) вважав, що людина вільна абсолютно, а мораль може стати засобом реалізації цієї свободи. Маючи

право на щастя, людина вільна розпоряджатися своєю долею, у тому числі, і правом на смерть. Абсолютна свобода людини накладає на неї й абсолютну відповідальність, яка, у свою чергу, не пов'язана з конкретною відповідальністю за реальні вчинки. Етика екзистенціалізму абстрактна і дуже віддалена від реальних суспільних інтересів.

Етична концепція **прагматизму** (Аж. А'юї, Ч. С. Пірс, У. Джеймс та ін.) заперечує теоретичний аспект моралі та зводить її до розглядання утилітарних життєвих проблем, до «практичної науки». Основу моралі складає досягнення користі будь-якою ціною й будь-якими засобами, що означає виправдання будь-якої мети й характеру діяльності.

У межах неопозитивізму існує **суб'єктивно-ідеалістична** теорія моралі (Б. Рассел, Р. Карнап, А. Д. Айер та ін.), яка заперечує її об'єктивні засади: особистість сама визначає зміст моральних цінностей, що і виправдовує будь-які дії.

Однією з найвпливовіших філософських течій 20 ст. є **психоаналіз**, видатним представником якого є німецько-американський філософ Е. Фромм (1900—1980 рр.). У своїх працях він відстоював традиції гуманістичної етики, започатковані ще Аристотелем. Гуманістична етика Е. Фромма вважає, що цінності, судження, в тому числі, й етичні, можуть бути створені лише на основі розуму, для чого людина повинна пізнати саму себе, свою природу, властивості та типи людського характеру. Позитивним типом особистості є такий, для якого характерні продуктивна орієнтація та творча діяльність. Любов, творчість, відповідальність — ось дійсно моральна позиція людини в цьому світі, якщо вона прагне зберегти світ для себе й для майбутніх поколінь.

*Серед релігійних напрямів у етиці слід виділити **неотомізм** та **неопротестантизм**. Неотомізм (Ж. Марґтен, Е. А. Жильсон та ін.) — офіційне вчення католицької церкви. Етика неотомізму виходить з того, що виток моралі є Божий розум, який визначає моральні вимоги до людини. Головною причиною морального зла є відступ від норм релігійної моралі. Моральність людини пов'язана із безумовним виконанням «Божого закону», який є єдиним дороговказом до «вічного блаженства на тому світі», морального самовдосконалення.*

Теологічне обґрунтування моралі представлено також у **неопротестантизмі** (К. Барт, Р. Нібур, П. Тілліх та ін.), який стверджує, що моральність — це звернення та любов до Бога, всепробачення та справедливості, тоді як світська мораль — лише утилітарні розрахунки і матеріальні егоїстичні інтереси.

Кінець 20 ст. у європейській етиці характеризується переходом до прикладної етики. Прикладна етика займається моральними колізіями у конкретних сферах суспільної практики та існує як сукупність дисциплін — біоетика, етика бізнесу, етика науки, політична етика тощо.

3. Етичні проблеми сучасності.

Моральні виклики глобалізації.

Глобальними називають проблеми, які стосуються життя всього людства, розв'язання яких можливе лише зусиллями всіх народів, які населяють Землю. Всі глобальні проблеми можна згрупувати навколо трьох фундаментальних напрямків розвитку людства. Це взаємозв'язки: *людина-техніка, людина-культура, людина-природа*:

- в системі *людина-техніка* загроза виникає з боку використання атомної енергії, а також через непрогнозованість наслідків роботи машин, що працюють на принципах самовдосконалення і самонавчання;
- в системі *людина-культура* глобалізація породжує тенденцію до втрати культурою національних рис;
- в системі *людина-природа* внаслідок нерозумного втручання людини різко погіршилася екологічна ситуація. Біосфера почала втрачати життєпридатність для людини. Зростає частота природних катаклізмів і техногенних катастроф.

В кінці ХХ ст. народи усвідомили свою залежність один від одного і від загального розвитку людської спільноти. Новітні тенденції інтеграції в сучасному світі отримали назву *глобалізації*. Існує неоднозначна оцінка цього явища з позицій етики. Якщо глобалізацію розуміти як світогляд, згідно з яким всі істоти Землі клітини єдиного глобального організму, то *нова етика передбачає взаємну відповідальність за існування життя на планеті*.

З глобалізацією пов'язане явище сучасного *культурного синкретизму*. Соціальні зміни, технічний прогрес і нова ідеологія, сформована на базі сучасних гуманітарних наук, підірвали принцип пріоритету національної культури. Оскільки кожна з культур має своє мислення і свій спосіб життя, то втрачає сенс питання про переваги тієї чи іншої культури, того чи іншого народу чи групи народів. *Пропонуються ідеалізовані культурні стереотипи, утвердився культурний плюралізм і релятивізм*.

Культурний плюралізм виявляється у визнанні рівноцінними всіх народів і етносів, сучасний світ розглядається як багатонаціональне і поліетнічне утворення.

Культурний релятивізм означає заперечення того, що будь-який народ (особливо свій) єдиний володіє істиною. *Розглядати західну культуру як вищу, а західне мислення єдино правильним вважається неприйнятним*.

Толерантність, терпимість є принципом міжнародних і міжкультурних відносин сучасного світу, який принаймні широко декларується.

Етичні проблеми постмодернізму.

Якщо концепцію глобалізації розглядати на абстрактно-теоретичному рівні, то варто відзначити, що вона є певною реакцією на затяжну кризу постмодернізму і становить собою спробу відшукування ефективних засобів розв'язання цієї кризи.

В етиці постмодернізму головним суб'єктом життєдіяльності стає не індивід, а група. Замість особистої відповідальності на перший план виходить принцип колективної відповідальності, який тягне за собою колективну провину. Моральний статус визначається не тими вчинками, які людина зробила, а її належністю до групи.

Девізом постмодернізму стала «**демократія навпаки**», тобто підпорядкування інтересів більшості інтересам всляких меншин - носіїв маргінальної моралі. Вже сама належність до певної меншини обумовлювала привілейований статус в соціальній структурі.

У постмодерному суспільстві виникло явище нового **трайбалізму**, яке мало вирішальний вплив на видозміну моральних норм і ціннісних орієнтацій в суспільстві. Західне суспільство поділилося на велику кількість субкультур і закритих співтовариств. Всі вони мають свою корпоративну мораль, специфічну мову і стиль життя. *Люди постмодерної культури шукають свою ідентичність не стільки в собі, своїй родині, релігійній громаді чи нації в цілому, скільки в особливій групі за інтересами, до якої вони належать*.

Оскільки різні групи за інтересами не здатні досягнути компромісу поміж собою, вони вдаються до морального тиску одна на одну. Люди в межах групи мають досить міцні переконання і зобов'язання, але ця корпоративна мораль не діє поза межами групи, що спричиняє так звані «**культурні війни**».

Опора на групу поєднується з «**етикою бажання**», яка значною мірою орієнтується на бажання влади. В політиці це виявляється у безжальній боротьбі за владу між конкуруючими угрупованнями. Групи, позбавлені влади, прагнуть захопити її за всяку ціну. При цьому прийнятою є риторика про боротьбу за справедливість, демократію, права людини.

Складною моральною проблемою, яка постала в добу постмодерну, є **номадизм**, або кочовий спосіб життя. Сучасні засоби комунікації кардинально порушили почуття домівки. Люди кочують по світу у пошуках роботи, кращих умов життя чи просто пригод. Сім'ї розпадаються, діти, чий батьки роками перебувають поза домівкою або розвелися, втрачають чіткі моральні орієнтири.

Гостру моральну проблему породила постмодерна модель **доброчинності**. Замість того, щоб поступово подолати бідність у суспільстві, вона ще більше вкоренила її. *Бідні набули статусу соціальної субкультури, яка потребує захисту. Це привело до знецінення трудової етики і руйнування традиційної протестантської моралі, які раніше спонукали людей до творчої активності і були запорукою їх добробуту. Це шлях до згорання демократії і посилення тоталітарних тенденцій.*

Підсумовуючи головні постулати постмодернізму стосовно етики і моральної регламентації та регуляції, можна визначити **основні етичні ідеї постмодернізму**:

- 1) *соціальний конструктивізм* - етика і мораль реально не існують; вони конструюються суспільством;
- 2) *заперечення індивідуальної ідентичності* - людина існує, як насамперед, член групи, підпорядкований груповій моралі корпоративного типу;
- 3) *заперечення традиціоналізму та універсалізму* етичних принципів універсального людства не існує, оскільки кожна культура утворює власну реальність, включаючи і мораль; традиційні моральні цінності є канонами пригноблення і насилля; абсолютних моральних істин не існує;
- 4) *культ влади* - всі етичні цінності є лише масками для прикриття примітивного бажання влади.

Моральні чинники в житті сучасного українського суспільства.

Основні моральні проблеми сучасного українського суспільства такі:

- 1) Наявність в царині моралі діаметрально протилежних переконань і ціннісних орієнтацій, що призвело до розколу масової свідомості;
- 2) Різке зростання в соціальній психології почуття несправедливості;
- 3) Відсутність толерантних стосунків між громадянами і можновладцями;
- 4) Романтична міфологізація та ідеалізація здатності державного апарату адміністративними методами радикальним чином розв'язати проблеми корупції, безробіття, ціноутворення, соціальної справедливості тощо;
- 5) відсутність морально привабливої консолідуючої ідеології чіткого бачення стратегічних перспектив розвитку суспільства.

Семинар 5:

1. Що вивчає наука етика? Чому її називають «теорія моралі»?
2. Що таке «моральна вимога»? Які ознаки цієї етичної категорії Ви знаєте?
3. Що таке «моральний вибір», «моральний намір», «моральна спонука», «моральний мотив», «моральна свобода»?
4. Що таке «моральна відповідальність», «моральна самооцінка», «моральний самоконтроль», «моральна самовимогливість»?
5. Що таке «моральні чесноти», «добро» і «зло» з точки зору етики?
6. Що таке «справедливість», «совість», «гідність», «честь», «моральний ідеал»?
7. Розкажіть про такі етичні категорії, як «сєнс життя», «щастя». У чому, на Вашу думку, їх значення?
8. Розкажіть про моральне вчення буддизму, християнства, ісламу. У чому їх особливості?
9. Наведіть характеристику етичних поглядів Аристотеля.
10. У чому полягають особливості філософсько-етичної системи І.Канта?
11. Розкажіть про основні положення етики екзистенціалізму, прагматизму, суб'єктивно-ідеалістичної теорії моралі.
12. Який зв'язок між етикою і філософією психоаналізу?
13. Що Ви знаєте про етику неотомізму, неопротестантизму?
14. Що таке «глобальні проблеми»? У чому особливості сучасного етапу існування етичної культури?
15. Що таке «глобалізація», «культурний синкретизм», культурний плюралізм», «культурний релятивізм», «культурна толерантність»?
16. Пригадайте особливості і характерні риси етики постмодернізму. Спробуйте дати їм моральну оцінку.
17. Назвіть основні моральні проблеми сучасного українського суспільства. Які Варіанти їх розв'язання Ви можете запропонувати?

Теми індивідуальних завдань:

1. Етика – наука про мораль.
2. Основні етичні категорії та їх практичне значення.
3. Категорії «добро» і «зло» в християнській етиці.
4. Глобальні проблеми сучасності. Походження і загальна характеристика.
5. Етика постмодернізму як відображення кризи сучасної культури.
6. Моральні проблеми сучасного українського суспільства та шляхи їх вирішення.
7. Порівняльний аналіз етичних постулатів основних світових релігій.
8. Етика античності: загальний огляд.
9. Етика середньовіччя: загальний огляд.

10. Етика Нового часу: кантіанство і гегельянство.
 11. Етичні течії 20 століття.

Література:

Тофтул М.Г. Етика. Навчальний посібник. – К., 2005.
 Малахов В.А. Етика. Навчальний посібник. – К., 2000.

Тестові завдання для самоперевірки (тема 2.1.):

1. Предмет етики полягає у вивченні: а) моральних вад; б) моральних чеснот; в) моралі в цілому.
 2. Мораль виконує таку функцію у житті людей: а) інтегруючу; б) регулюючу; в) пізнавальну.

Підберіть визначення до основних категорій етики:

№ Пит.	Завдання		Відповідь	
	Назва функції	Визначення	Назва функції (літера)	Визначення (цифра)
3.	А	Моральна вимога	I	Вияв моральної самосвідомості особистості, здатність здійснювати моральний самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки, вимагати від себе їх виконання і здійснювати оцінку своїх вчинків
4.	Б	Моральні чесноти і вади. Добро і зло	II	Особливе моральне ставлення людей до се-

				бе та інших, в якому ви-знається їх безумовна цінність		
5.	В	Справедливість	III	Історична необхідність жити, діяти, поводитися згідно з виробленими людством неписаними нормами		
6.	Г	Совість (сумління)	IV	Стан найвищого внутрішнього вдоволення людини умовами свого буття, повнотою і осмисленістю життя, реалізацією свого людського призначення		
7.	Д	Гідність і честь	V	Морально-світоглядне уявлення людини, за яким вона зіставляє себе і свої вчинки з найвищими цінностями, ідеалом, виправдовується перед собою та іншими		
8.	Е	Моральний ідеал	VI	Є результатом виявлен-		

				ня необхідних і загальних ознак стійких позитивних або негативних моральних якостей людини		
9.	Ж	Смисл (сенс) життя	VII	Найдосконаліший, безумовний, універсальний зразок високоморальної особистості, яка володіє всіма відомими доброчесностями, кожна з яких максимально досконала		
10.	З	Щастя	VIII	Загальне співвідношення цінностей, благ між собою і конкретний розподіл їх між індивідами, належний порядок людського співжиття		

11. Яка з світових релігійно-етичних систем базується на «етиці страждання»: а) буддизм; б) християнство; г) іслам.

12. Скільки священних заповідей шанують християни: а) 9; б) 10; в) 19.

13. Кого з грецьких філософів вважають «засновником» етики: а) Платона; б) Аристотеля; в) Сократа.

14. Що є джерелом етики за Аристотелем: а) закони природи («моральний закон»); б) воля та свідомо діяльність людини.

15. Що є джерелом етики за Кантом: а) закони природи («моральний закон»); б) воля та свідомо діяльність людини.

Підберіть змістовну характеристику до назв основних етичних течій сучасності

№ Пит.	Завдання				Відповідь	
		Назва течії		Зміст	Назва течії (літера)	Зміст (цифра)
16.	А	Екзистенціалізм	I	Основу моралі складає досягнення користі будь-якою ціною й будь-якими засобами, що означає виправдання будь-якої мети й характеру діяльності		
17.	Б	Прагматизм	II	Групи, позбавлені влади, прагнуть захопити її за всяку ціну. При цьому прийнятою є риторика про боротьбу за справедливість, демократію, права людини		
18.	В	Суб'єктивно-ідеалістична	III	Цінності, судження, в тому числі, й етичні, можуть бути створені лише на основі розуму, для чого людина		

				повинна пізнати саму себе, свою природу, властивості та типи людського характеру		
19.	Г	Психоаналіз	IV	Визначає моральність не як істинне буття, а лише як засіб суспільного маніпулювання особистістю		
20.	Д	Неотомізм	V	Моральність — це звернення та любов до Бога, всепробачення та справедливість, тоді як світська мораль — лише утилітарні розрахунки і матеріальні егоїстичні інтереси		
21.	Е	Неопротестантизм	VI	Витоком моралі є Божий розум, який визначає моральні вимоги до людини. Головною причиною зла є відступ від релігійної моралі. Моральність людини пов'язана із		

				безумовним виконанням «Божого закону», який є єдиним дорогоказом до «вічного блаженства на тому світі», морального самовдосконалення		
22.	Ж	Етика глобальності	VII	На перший план виходить принцип колективної відповідальності, який тягне за собою колективну провину. Моральний статус визначається приналежністю до групи		
23.	З	Етика постмодернізму	VIII	Люди шукають свою ідентичність не стільки в собі, своїй родині, релігійній громаді чи нації в цілому, скільки в особливій групі за інтересами, до якої вони належать		
24.	Е	Етика «нового трайбалізму»	IX	Передбачає взаємну від-		

				повідальність за існування життя на планеті		
25.	і	«Етика бажання»	X	Заперечує об'єктивні засади моралі: особистість сама визначає зміст моральних цінностей, що і виправдовує будь-які дії		

Тема 2.2. Культура спілкування й етикет

План:

1. Що таке етикет. Етикет в комунікативному аспекті.
2. Етикет у семіотичному аспекті.
3. Етикет і система цінностей. Етикет і ритуал.

Опорний конспект лекції:

1. Що таке етикет. Етикет в комунікативному аспекті.

У останні десятиліття спостерігається підвищений інтерес до культури спілкування та етикету. Нові перспективи їх вивчення відкрилися завдяки застосуванню лінгвістичних і семіотичних процедур опису та аналізу комунікації і поведінки в людському суспільстві.

Етикет - сукупність спеціальних прийомів і рис поведінки, за допомогою яких відбувається виявлення, підтримка і обігравання статусів партнерів по спілкуванню. Він може бути розглянутий як специфічна форма регуляції людського спілкування, особлива форма поведінки і певна система знаків. Всі три підходи (умовно кажучи, комунікативний, семіотичний і поведінковий) в рівній мірі прийнятні.

Етикет — завжди діалог, навіть в тому випадку, якщо учасники спілкування розділені простором і часом. *Комунікативні ролі учасників спілкування взаємно обумовлені: з одного боку, вони визначаються їх статевіковими і соціальними ролями, а з іншого є функцією від самого комунікативного акту.*

Початку спілкування передують *стадія орієнтації*, коли кожен партнер вибирає свою тактику поведінки. Для того, щоб здійснити такий вибір, необхідно врахувати цілий ряд параметрів комунікативної ситуації, і в першу чергу співвіднести свій статус із статусом партнера. Як диференці-

юючі при оцінці комунікативного статусу виступають такі ознаки, як стать, вік, суспільне положення, національна і конфесійна приналежність, родинні зв'язки або їх відсутність, ступінь знайомства і деякі інші. У кожному конкретному випадку актуалізуються відмінності, а нейтралізуються збіги. *Чим більше ознак, по яких учасники спілкування не «співпадають», тим вища ступінь етикетності ситуації і обов'язковість дотримання правил.*

Для етикету важливий сам факт нерівності. Етикет в першу чергу і покликааний забезпечити спілкування нерівних (по тих або інших параметрах) партнерів. З цієї точки зору він служить своєрідним «механізмом балансування» спілкування. Тому етикет — це завжди компроміс, що укладається на взаємоприйнятних умовах.

Ролева структура комунікативної ситуації в традиційній культурі має певну специфіку.

По-перше, людина завжди поводиться з урахуванням того, що за нею спостерігають якісь вищі сили, причому і ритуал, і ситуація можуть бути організовані так, щоб забезпечити безпосередню участь цих сил. У цілому ряді випадків один з партнерів виступає від імені Бога, померлих родичів, господарів іншого світу і т.п. Відповідно вербальні і поведінкові тексти, які їм породжуються, як би виходять не від нього особисто, а від тих вищих сил, представником яких він є.

По-друге, у якості партнера по комунікативному акту може виступати не тільки людина, але і будь-який інший об'єкт, який набуває людських атрибутів в акті спілкування. Відбувається своєрідна «тотальна антропоморфізація» природи. Таким чином, правила етикету можуть діяти не тільки по відношенню до іншої людини, але і по відношенню до звіра, дерева, землі, а також духів предків, персонажів народної демонології і т.д.

Все це додає традиційному етикету надзвичайно своєрідний характер. У традиційному суспільстві людина звернена до оточуючих перш за все своїми соціальними атрибутами, а не особистими властивостями. Суспільно-громадські і сімейно-родинні характеристики визначають в першу чергу її комунікативний статус. Порушення цього статусу сприймається як замах на соціальну ідентичність і оцінюється різко негативно. «Мистецтво спілкування» в такій ситуації полягає в можливо точнішому дотриманні поведінкових стереотипів, які до того ж вимагають інколи володіння достатньо складними технічними навичками.

У сучасній культурі «мистецтво спілкування» полягає не стільки в тому, щоб зберегти свій статус, скільки в умілому і розумному пристосуванні його до конкретної ситуації. Найвище оцінюється не буквальне дотримання правил, а уміння у разі потреби порушувати їх. У зв'язку з цим різко зростає і роль особи. Замість обов'язкових розпоряджень і заборон ритуалізованої поведінки — творче обігравання істотно мобільніших норм.

2. Етикет у семіотичному аспекті.

У семіотичному аспекті етикет є певною системою знаків, що має свій *словник* (набір символів) і *граматику* (правила поєднання знаків і побудови текстів).

Словник етикету включає набір поведінкових стереотипів, що маркують ті або інші ситуації (наприклад, при зустрічі із знайомим необхідно вибрати одну з форм вітання, при розмові зробити вибір між «ти» і «ви»). Етикет відноситься до так званих вторинних моделюючих систем, що надбудовуються над первинною моделюючою системою — мовою. Володіння останньою в значній мірі має неусвідомлений характер, тоді як засвоєння мови етикету має на увазі високий ступінь усвідомленості і творчої активності. Ідеальна норма поведінки, зафіксована в етикеті, не завжди співпадає з реальною поведінкою. Така ситуація характерна, зокрема, для давньої Русі, де ідеальні норми утілювалися в християнстві, а повсякденне життя в значній мірі визначалося дохристиянською традицією.

Грамматика етикету базується на тому, що сам етикет має яскраво виражений ситуативний характер. Необхідність вибору того або іншого знаку обумовлена специфічною ситуацією, причому набір таких ситуацій обмежений і може бути заданий списком (зустріч, прощання, прийом гостей і т. д.). Мова етикету призначена для передачі цілком визначеного, досить вузького круга значень. Вона засвоюється через навчання, наслідування, шляхом спільної участі різних поколінь людей в звичаєво-обрядових діях, ритуалах.

Наявність готових стереотипів позбавляє людину від необхідності конструювати кожного разу наново схеми спілкування. У поведінкових стереотипах в узагальненому вигляді присутній соціальний досвід. З їх допомогою і через їх посередництво людина конкретизує і типізує не тільки ситуацію спілкування в цілому, але і комунікативні ролі партнерів, зокрема свою власну роль.

Жести, міміку, пози і інші виразні рухи людини вивчає **кінесика**. Репертуар *кінесичних* засобів, використовуваних людиною при спілкуванні, вельми широкий. До їх числа відносяться також манера одягатися, особливості використання речей і т.п.

Серед кінесичних засобів спілкування провідне місце займають **жести** — *людські рухи, які мають знаковий характер і комунікативну спрямованість*. Важливо, що будь-яка церемонія перетворює поведінку людини в певну послідовність жестів і учасник подібних ритуалізованих ситуацій вимушений зважати на те, що всякий його рух може бути прочитаний як жест і тлумачитись тим або іншим чином. Мова жестів, як і мова речей, лежить в основі ритуальної поведінки.

Національні «словники» жестів можуть істотно розрізнятися. Між мовними висловами і жестами найчастіше спостерігаються відносини допов-

нюваності. Жести можуть супроводжувати мову, ілюструвати її, виступати як окрема «репліка» в загальній структурі розмови.

Питання семантики жестів стають особливо значущими при міжнаціональному спілкуванні. Помилки в інтерпретації відбуваються в основному при формальному збігу: схожому жесту надається те значення, яким він володіє в своїй культурі.

Символіка руки. У історії комунікативної поведінки особлива роль належить руці. Багато жестів рук, використовуваних в сучасному спілкуванні, мають стародавнє походження. Їх значення тісно пов'язане з ритуально-міфологічною символікою руки. Зображення відкритої долоні як магічного оберігача зустрічається в різних культурних традиціях. Архаїчний характер має і знак руки як символа влади, високого положення в суспільстві. : «Все в руках Божих»; «Божья рука владика»; «Під рукою цареву народи і землі» і т.п. У основі символіки руки як знаку влади лежить ідея приналежності: доторкнутися до чого-небудь у багатьох випадках означало «вступити у володіння». Права і ліва рука у семантичному відношенні нерівнозначні, їм надавалося протилежне значення. Відповідно розрізнялися і жести, виконували тією або іншою рукою.

Права – ліва рука. Картина світу людини будується за допомогою певного набору зпівставлень (життя — смерть, щастя — нещастя, чоловіче — жіноче та ін.). Фундаментальне значення мають просторові опозиції (верх — низ, внутрішній — зовнішній, правий — лівий), що лежать в основі системи орієнтації людини в навколишньому світі. Вони можуть набувати оцінюючого значення. Це особливо характерно для зпівставлення правий — лівий. Праве асоціюється з правдою, правильним, правотою, тоді як ліве — з брехнею (кривдою), неправильним, неправотою. Правому приписується найчастіше позитивне, а лівому — негативне значення. У деяких народів чітко розмежовувалися дії, які потрібно виконувати правою і лівою рукою. У ритуальній обстановці (особливо в поховальній обрядовості) праве і ліве могли мінятися місцями. «Інший світ» (світ мертвих, світ духів) у різних народів мислився як світ «навпаки». Уявлення про перевернутість іншого світу, мабуть, були універсальними.

В багатьох культурних традиціях жінка асоціюється з лівою рукою (і ширше — з лівою стороною), а чоловік — з правою. Цей же принцип втримується і в звичаї застіпати чоловічий одяг зправа, а жіночий - зліва. Для деяких пізніх форм етикету права (чоловіча) сторона оцінювалась як більш почесна, ніж ліва (жіноча). Тому, виявляючи повагу жінці, їй іноді відводять праву сторону. Це правило у європейських народів прийняте не так давно, в епоху Відродження, у зв'язку зі зростанням статусу жінки.

Рукопошукання — один з найзвичніших етикетних жестів, використовуваний переважно при зустрічі, прощанні, в ситуації знайомства. Проте цей жест поширений далеко не скрізь. У країнах Східної і Південної Азії рукопошукання було невідоме до знайомства з європейською культурою.

Рукопотискання — багатоплановий жест. Сфера його застосування не обмежується етикетом. У багатьох культурних традиціях рукопотискання є жестом закоханих. Широко розповсюджені і різні форми ритуального рукопотискання. Всі варіанти цього жесту об'єднує загальна для них ідея фізичного контакту, якій залежно від контексту надається той або інший зміст.

Найближчим аналогом етикетного рукопотискання є схожий ритуальний жест із значенням «укладення договору, торгової операції». Рукобиття — один з найважливіших моментів весільного ритуалу під назвою *заручини*. Молодий офіційно заявляв свої права на наречену, після чого готувались до самого весілля. Рукопотискання було і центральним моментом ритуалу укладення миру.

Жести двома руками. Використовування обох рук в ситуаціях, коли можна обійтися однією, перетворює звичайну дію на жест або додає йому посилену значущість. Жест обома руками виражав особливе шанування не тільки по відношенню до гостя, але і до предметів, що подаються.

У культурах різних народів жесту *плескання в долоні* приписували неоднакове значення. Загальним було те, що оплесками виражався емоційний настрій. У європейській традиції плескати в долоні — жест схвалення, захоплення, радощів. У багатьох народів Сходу плескання в долоні — знак горювання, відчаю.

Здійняті догори руки — жест, який в сучасній культурі виражає найрізноманітніші відчуття: відчай, прокляття, благання про помилування, торжество перемоги і ін. Його прототипом є жест *адорації* (молитви), коли обидві руки витягувалися у напрямку до Бога або об'єкта шанування. Це один з найдавніших жестів. Він широко представлений в християнській іконографії (Богоматір Оранта), проте відомий і багатьом нехристиянським народам Азії, Африки, Америки. У молитовній практиці деяких народів жесту Оранти відповідав інший жест: руки склалися на грудях, утворюючи косий хрест.

Трапеза і застільний етикет. Трапеза є центральним епізодом безлічі ритуалів і свят. Обстановка застілля істотно розрізняється в різних культурах. У більшості народів Азії прийнято сидіти під час їжі на підлозі, застеливши її килимами. У східних і західних слов'ян вживання їжі за високим *столом* сприймалося як ознака правильної, християнської поведінки. Відповідно в цілому ряді обрядів, що мають язичницьке походження, належало їсти на землі, на підлозі, на могилі, перетвореній в свого роду стіл, і т.д.

У багатьох традиціях сакральним центром житла було *вогнище*. За віруваннями, відомим у самих різних народів, у домашньому вогні мешкають духи предків, спостерігаючи за поведінкою членів сім'ї. У багатьох традиціях благополуччя сім'ї зв'язувалося з виконанням заборон і приписів по відношенню до домашнього вогню: заборонялося плювати у вогонь,

кидати в нього сміття, переступати через нього, копірсити в ньому палицею і т.д. У білорусів і українців заборона лихословити в будинку мотивувалася тим, що «піч в хаті».

У росіян, українців і білорусів ритуальні функції вогнища як би перерозподілилися між піччю і столом, причому піч притягала до себе в основному повір'я і обрядові дії, що мають язичницьке коріння, а стіл — вірування християнського характеру.

Розміщення під час трапези в багатьох культурах пов'язане з розчленуванням внутрішнього простору житла на частини, наділені різним символічним значенням: почеснішу і менш почеснішу, чоловічу і жіночу, праву і ліву. Порядок розсаджування навколо вогнища або столу виявляв субординацію співтрапезників і задавав «сценарій» пригощання. У ширшому плані розсадження - наочна модель стратифікації колективу, причому «верх» і права сторона, як правило, означають вищу престижність, а «низ» і ліва сторона — нижчу.

Існує найтісніший *зв'язок між трапезою і жертвоприношенням*. У найпростішій формі жертвоприношення — це годування надприродних сил. Пізніше формується уявлення про те, що божество приймає в дар не саму їжу, а її нематеріальну суть. У більшості культур існує шанобливе, релігійне відношення до їжі. Мисливці наділяють сакральними функціями тушу вбитого звіра, скотарі — м'ясо домашньої тварини, а землероби — основні сільськогосподарські продукти.

У слов'ян, як і у багатьох інших землеробів, найбільш сакральним продуктом вважався хліб. Він як би вмщав у себе щастя і благополуччя родини. У східних слов'ян трапеза традиційно починалася з хліба і ним же закінчувалася.

Другим за сакральністю продуктом після хліба була сіль. Характерний, що вираз «хліб-сіль» став узагальненою назвою пригощання. У багатьох народів за допомогою солі встановлювалися дружні відносини: у Стародавньому Римі її підносили гостям на знак дружби, в Ефіопії друзі при зустрічі давали лизнути один одному шматочок солі, який носили з собою, у ряді країн Сходу «правом солі» називали гостинність і т.д. Відповідно протилежна дія — розсипання солі — набула негативного значення. Хліб несе побажання багатства і благополуччя, а сіль захищає від ворожих сил і впливів.

Застілля є своєрідною паузою протягом буденного життя. Мовчання або пристойні розмови за столом сприймалися саме як ознака благочестивої, побожної поведінки. «Коли я їм, я глухий і німий» — в перекладі на мову традиційних уявлень це означає, що під час їжі людина як би вмирає для цього світу. Характерно, що статичність і безмовність — ознаки не тільки застілля, але і світу мертвих.

У традиційній культурі якість їжі — не стільки гастрономічна, скільки релігійно-етична категорія. У жодному випадку не дозволялося лаяти їжу.

За їжу дякували Господу, а не господині, як це прийнято нині. Трапеза предстає як своєрідний обмін з Богом: за їжу, яка виходить від Господа, співтрапезники віддають йому подяку і виражають своє шанування. х функції етикету — функція етнічної і соціальної ідентифікації.

3. Етикет і система цінностей. Етикет і ритуал.

Етикет — двоєдиний феномен. Однією своєю стороною він вкорінений в моральних нормах і цінностях і органічно пов'язаний з ними, інший виявляється в емпірично спостережуваних формах поведінки. Поведінка людини в *традиційній культурі* регламентувалася цілим рядом механізмів, які складно взаємодіяли один з одним.

Система моральних настанов, що визначають характер спілкування у самих різних народів, включає набір універсальних, загальнолюдських цінностей: шанобливе відношення до старших, батьків, жінок, гостинність, поняття честі, достоїнства, скромність, толерантність, доброзичливість і ін. Проте ієрархія цінностей, культивованих і традиційно підтримуваних в тому або іншому суспільстві, як правило, має свої особливості. Слід, проте, враховувати, що прийнята в тому або іншому суспільстві ієрархія принципів завжди є ідеальною. У реальних умовах вона легко трансформується. Залежно від характеру ситуації на перший план висувається той принцип, який є конструктивним саме для неї.

При навчанні етикету основний наголос робиться або на навчання техніці, або на навчання нормам. При цьому для тих культур, в яких етикет тісно зв'язаний з релігією, ритуалами, на перший план виходить навчання нормам. Там, де такі зв'язки втрачені, увага приділяється в основному зовнішній стороні поведінки. Якщо в традиційному суспільстві етикет є безпосередньою реалізацією моральних цінностей, то в культурі сучасного європейського типу він найчастіший представляє набір технічних прийомів з примітивними формулюваннями типу: «Потрібно робити так, тому що інакше негарно».

Етикет є виразом норми буденних відносин, тоді як ритуал викликається до життя в тих випадках, коли відбувається перебудова структури колективу і нову (оновлену) структуру необхідно затвердити шляхом співвідношення з *сакральним* зразком. Етикет регламентує повсякденну норму, яка стала можливою завдяки ритуалу (тобто ту норму, яку затвердив ритуал). В традиційній культурі етикет не відокремлений остаточно від ритуалу.

Етикет регулює відносини лише між учасниками спілкування, тоді як система ритуалів покликана підтримувати стійкість основних параметрів життя всього колективу, глобальну рівновагу між ним і природним оточенням. В успішному проведенні ритуалу зацікавлений весь колектив, а в дотриманні правил етикету — лише учасники конкретної ситуації.

Багато рис побутової поведінки, особливості повсякденного спілкування мають міфо-ритуальні витоки. Можна сказати, що етикет — це ритуал, позбавлений жорсткості і обов'язковості і обернений у повсякденність, але який зберіг при цьому деякі з своїх змістовних характеристик. Етикет, як і ритуал, організовує поведінку людини і міжособове спілкування, причому таким чином, що партнери, часом неусвідомлено, беруть участь в розігруванні міфо-поетичних сценаріїв.

Семінар 6:

1. Що таке етикет?
2. Які комунікативні властивості і функції етикету Ви знаєте? Наведіть приклади.
3. Що таке етикет у семіотичному аспекті? Наведіть приклади етикетних знаків та знакових систем.
4. Що таке етикетні жести? Наведіть приклади.
5. Розкажіть про семіотику руки в етикеті. Наведіть приклади.
6. Розкажіть про традиційні основи застільного етикету.
7. Чому етикет виступає у якості важливої системи моральних цінностей?
8. Який зв'язок між етикетом і ритуалом?

Теми індивідуальних завдань:

1. Етикетні основи звичаїв та обрядів.
2. Етикет жестів і поз.
3. Етикет трапезування у традиційній та сучасній культурі.
4. Етикет як система комунікаційних засобів.
5. Етикет як знаково-семіотична система.
6. Етикет як система моральних цінностей.

Тестові завдання для самоперевірки (тема 2.2.):

1. Що таке етикет: а) сукупність звичок і намірів; б) сукупність спеціальних прийомів та рис поведінки; в) засіб виявлення і підтримки статусів партнерів по спілкуванню.
2. Етикет є проявом наступної функції духовної культури: а) пізнавальної; б) інформативно-комунікативної; в) нормативно-регулятивної.
3. Етикет є прикладом втілення принципів «діалогічної концепції культури» тому, що: а) передбачає спілкування людей-сучасників; б) дозволяє організовувати спілкування учасників, розділених суспільними статусами, часом і простором; в) передбачає знання особливостей культурних систем, між представниками яких відбувається спілкування.
4. Ступінь «етикетності» форми спілкування залежить від: а) рівності партнерів; б) нерівності партнерів по спілкуванню.

5. У яких типах культур етикет має більш регламентований характер: а) традиційних; б) сучасних.
6. Які структурні елементи традиційної культури утворюють «словник етикету»: а) стереотипи діяльності (поведінки); б) стереотипи виховання; в) звичаї та обряди.
7. Які структурні елементи традиційної культури утворюють «граматику етикету»: а) стереотипи діяльності (поведінки); б) стереотипи виховання; в) звичаї та обряди.
8. Жести, міміку, пози і інші виразні рухи людини вивчає наука: а) кінологія; б) кінематика; в) кінетика.
9. У яких культурах (I – традиційних; II - сучасних) наголос у навчанні етикету ставиться на засвоєнні: а) засвоєнні поведінкових норм; б) засвоєнні технічних прийомів поведінки.
10. Яка система поведінкових стереотипів має більш високе суспільне значення: а) етикет; б) ритуал.

Література:

- Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. – Л., 1990.
 Малахов В.А. Етика. Навчальний посібник. – К., 2000.
 Тофтун М.Г. Етика. Навчальний посібник. – К., 2005.

Тема 2.3. Естетика як наука та її категорії

План:

1. Естетика як наука. Основні естетичні категорії.
2. Історія естетичної думки
3. Проблема ідеалу й смаку в естетиці.

Опорний конспект лекцій:

1. Естетика як наука.

Естетика (від. грец. *aisthetikos* - чуттєвий, здатний відчувати) – наука про закони художнього освоєння та пізнання дійсності, розвитку мистецтва, його ролі в житті суспільства.

Естетика як філософська наука узагальнює прояви естетичного в природі, різноманітних галузях матеріальної та духовної діяльності людей. Вона містить у собі відносно самостійні дисципліни: теорію художньої творчості; теорію дизайну й освоєння предметного середовища; теорію естетичного виховання.

Закони естетичного освоєння світу найбільш повно виявляються в мистецтві. Мистецтво, як генератор естетичних цінностей впливає на розвиток естетики в цілому, а естетика виступає як загальна теорія мистецтва.

Естетичні категорії відтворюють найважливіші процеси естетичного ставлення людини до дійсності. Категорії естетики знаходяться в певному зв'язку між собою.

❖ **Прекрасне** як естетична категорія *визначає предмет чи явище з точки зору досконалості*.

Отже *прекрасне*, як естетична категорія, визначає предмет чи явище з точки зору їх досконалості, як такі, що мають вищу естетичну цінність.

❖ До основних естетичних категорій належить і категорія **«трагічне»**. Трагічне відображає гострі суспільні суперечки, боротьба яких завершується загибеллю прогресивних сил. Проте, гинучи, вони залишаються безсмертними як символ майбутнього, стимул до подальшого суспільного розвитку.

❖ Трагічне пов'язано з **«комічним»**. Формами комічного є *гумор, сатира, іронія, сарказм, гротеск*.

Гумор — це м'яка, доброзичлива форма сміху, специфічне переживання суперечливості об'єкта, в естетичній оцінці якого поєднуються серйозне і смішне.

Сатира — гостра форма комічного, специфічний засіб художнього відтворення дійсності, що розкриває її як щось невідповідне за допомогою перебільшення, загострення.

Іронія - заснована на контрасті явного і прихованого, коли за формально позитивною оцінкою стоять заперечення і глузування.

Комічне в соціальному аспекті виражає життєдіяльність індивіда, яка не відповідає суспільно-історичній необхідності.

2. Історія естетичної думки.

Антична естетика.

Становлення перших естетичних уявлень пов'язано з дослідженнями людських почуттів.

Піфагор (6 ст. до н.е.) ототожнював поняття гармонія, досконалість, краса, а *основою гармонії вважав деяку абстракцію - число*. Космос був втіленням гармонії і краси. Серед видів мистецтва вищим носієм гармонії проголошувалася музика. Музика в його розумінні є носієм душевної та сердечної рівноваги, вона стимулює душевний і сердечний спокій.

Теоретичні погляди **Сократа** спиралися на спроби визначити поняття добра і зла. *Прекрасне – це те, що корисно, що має сенс*. Беручи за основу принцип доцільності, Сократ намагався розкрити співвідношення між етичним і естетичним, прекрасним і корисним. Філософ оперував поняттям **калокагатія** — об'єднання давньогрецьких слів прекрасний і добрий (досконалий). Це одне з найголовніших понять античної естетики, *що означало гармонію зовнішнього і внутрішнього, тобто умову цільної краси індивіда*.

Вершиною античної естетики називають теоретичну спадщину **Аристотеля**. *Найсуттєвішими ознаками прекрасного Аристотель вважав «порядок» і «розмір»*. Він співвідносив його з чуттєвими здібностями людини, із здатністю предметів і явищ викликати відчуття задоволення, насолоди. Аристотель надавав великого значення специфіці втілення прекрасного в мистецтві: кожен митець, на думку філософа, повинен володіти законами гармонії та симетрії.

Естетичне пізнання і мистецтво він розглядав як відображення світової гармонії. Аристотель вперше дав розгорнуту структуру естетичних категорій, запропонував власне розуміння прекрасного, трагічного, комічного.

Естетика середньовіччя.

Середньовіччя, зосередивши увагу на таких складових естетичних проблемах, як специфіка краси і прекрасного, види мистецтва, співвідношення чуттєвого й духовного в мистецтві, стало помітною віхою у становленні естетичної науки. *Ідеалом середньовічної естетики стає християнський Бог, як джерело «абсолютної краси» і «власне прекрасного»*. Бог – найвищий митець, що створює красу за своїми законами. Бог – це найвища краса, прототип матеріальної і духовної культури. *У поняття прекрасного входили такі поняття, як гармонія, число, пропорція, світло.*

Становлення сучасної естетики.

Термін «естетика» уперше ввів у науковий обіг у середині 18 ст. німецький філософ **Баумгартен** (1714-1762 рр.), яким він позначив *філософську науку про почуттєве пізнання*. Класичний варіант філософської естетики представлений у творчості Канта, Фіхте, Гегеля.

У межах класичної філософії прекрасне розглядається як універсальна естетична категорія.

Кант (1724—1804 рр.) був переконаний, що тільки людина може бути ідеалом краси, тільки людство «може бути ідеалом досконалості». Він підкреслював значення суб'єктивного чинника і розглядав прекрасне не тільки як якість предмета, а і як відношення суб'єкта до об'єкта.

Фіхте (1762—1814 рр.) у розумінні естетики тяжів до ідеї зведення предмета цієї науки до *теорії мистецтва*. Він вважав, що саме мистецтво сприяє становленню цілісної людини.

Гегель (1770—1831 рр.) ввів у визначення предмета естетики поняття прекрасне, котре в його концепції обмежувалося мистецтвом, пов'язував прекрасне з почуттями людини, визначав його як «чуттєву видимість ідеї».

Естетичні теорії сучасності багато у чому базуються на ідеях позитивізму та неопозитивізму. Перш за все це проявило себе у течії *натуралізму* в мистецтві, коли на перший план висувається дослідження форми, а не змісту зображуваного.

Безпосередньою ілюстрацією до окремих положень психоаналізу **Фрейда** є *імпресіонізм* та *сюрреалізм*, засновані на естетиці підсвідомого у психіці людини

3. Проблема ідеалу й смаку в естетиці.

Естетичний ідеал - це уявлення про прекрасне в його найвищому вияві. В мистецтві естетичний ідеал втілюється у позитивних образах.

Естетичний смак - це прояв естетичної спроможності особистості, вираження естетичного ідеалу.

Естетичний смак слід розглядати як єдність об'єктивного і суб'єктивного. У судженнях смаку відбиваються якості не тільки предмету, який ми сприймаємо, а і суб'єкта, що сприймає цей предмет. У ньому віддзеркалюються почуття, інтелект, культура суб'єкта, його освіта, соціальна і національна належність.

Запитання для повторення, самоконтролю і опитування:

1. Що вивчає наука естетика? Які основні категорії естетики Ви знаєте?
2. Розкажіть про естетичні погляди видатних античних філософів.
3. У чому, на Вашу думку, особливості естетики середньовіччя?
4. Пригадайте характерні особливості сучасних естетико-філософських систем.

Теми рефератів і повідомлень:

1. Предмет та основні категорії естетики.
2. Антична естетика.
3. Естетика середньовіччя.
4. Естетичні системи сучасності (за вибором студента).
5. .

Література:

Естетика / Навч. посібник за ред. В.О. Лозового. – К., 2002.

Тема 2.4. Мистецтво як естетичний феномен⁶

План:

1. *Історичні закономірності розвитку мистецтва. Предмет мистецтва.*
2. *Проблема художнього образу, змісту і форми в мистецтві.*

Опорний конспект лекцій:

1. *Історичні закономірності розвитку мистецтва. Предмет мистецтва. Мистецтво - одна з форм суспільної свідомості, специфіка якої по-*

⁶ Див. також тему 1.3.

лягає у пізнанні і відображенні дійсності в конкретно-чуттєвих образах. Особливою сферою функціонування мистецтва є здатність художньо осмислювати дійсність, розкривати і досліджувати внутрішній світ людини. Мистецтво - вища форма *естетичного* ставлення людини до світу. Через систему художніх образів, використовуючи специфічні засоби і прийоми, мистецтво сприймає, осмислює, пізнає світ.

У найбільш загальному значенні **мистецтвом** називають *майстерність, продукт якого надає естетичне задоволення*.

Визначення і оцінка мистецтва як явища — предмет безперервних дискусій. Природу мистецтва нерідко вважають *«найбільш невлвовимою зі всіх загадок людської культури»*.

Одні вважають, що мистецтво - спосіб виразу або співпереживання емоцій і ідей, інші - що це спосіб дослідження і оцінки елементів тих чи інших зображень, треті — що це усього-на-всього «уява» про щось.

Термін **мистецтво** використовують у різних значеннях: процес втілення таланту, твір обдарованого майстра, споживання витворів мистецтва аудиторією, а також вивчення мистецтва («мистецтвознавство»).

Інше значення слова «мистецтво», яке з'явилося порівняно недавно є естетично *витончене* зображення чогось реального або уявного.

«Витончені мистецтва», як умовний термін, — це набір мистецтв, що продукують об'єкти, створені обдарованими майстрами, для яких мистецтво є не тільки формою професійної діяльності, але й засобом втілення природних дарувань. Твори таких майстрів викликають масовий відгук, настрої.

До XIX ст. *«витонченими мистецтвами»* називали здібності художника або артиста втілити свій талант, збудити в аудиторії естетичні відчуття і залучити до споглядання *«витончених»* речей.

Нерідко, коли майстерність виявляє себе у більш практичному значенні, мистецтво вважають швидше *ремеслом*, ніж справжнім мистецтвом, звідси термін *«прикладне мистецтво»*, яке ставлять нижче за *«витончене»*.

Мистецтво як явище та форма існування духовної культури пройшло ряд історичних етапів становлення та розвитку, які мали свої особливості:

1. Особливістю стародавнього мистецтва були його релігійно-міфологічне підґрунтя та утилітаризм.
2. Мистецтво середньовіччя розвивалось під визначальним впливом церкви та на її замовлення.
3. Мистецтво Відродження (14—16 ст.) — це період яскравих художніх пошуків. Відпрацювання нових та удосконалення існуючих засобів і прийомів у було зумовлено абсолютизацією людської особистості, розкриттям її психології, внутрішнього світу, відтворенням емоційно-чуттєвого стану суб'єкта.

4. Мистецтво Нового часу (кінець 16 — перша половина 19 ст.) пов'язано з виникненням художніх напрямів бароко, рококо, классицизму, романтизму, реалізму.

5. Мистецтво другої половини 19—20 ст. позначено перенесенням філософсько-естетичних пошуків у художньо-мистецьку площину. Значний вплив на творчість провідних митців світу мали ідеї З.Фрейда, А.Бергсона, О.Шпенглера та ін. Характерною ознакою цього етапу став діалог між теорією і художньою практикою.

Предметом мистецтва є людина і дійсність, які інтерпретуються через систему художніх образів. Характерною особливістю мистецтва, що відрізняє його від інших форм суспільної свідомості, є емоційно-чуттєве начало, яке стимулює митця до творення, а аудиторію до сприймання художнього твору. Надзавданням мистецтва є не фіксація подій, а філософсько-естетичне осмислення зображуваного, інтерпретація процесів та явищ через систему художніх образів, що у сукупності створюють естетичну атмосферу, яка захоплює почуття і розум людини.

2. *Проблема художнього образу, змісту і форми в мистецтві.* Поняття «образ» зустрічається вже у теоретичних розробках Платона. В інтерпретації античного філософа **образ — це відображення певної речі**. Позиція Платона важлива тому, що саме він уперше почав працювати з феноменом художника, запропонувавши свою модель розуміння мистецтва, яке, на думку філософа, є «тінию від тіні буття». Засновник об'єктивного ідеалізму твердив, що світ — це первинна копія Абсолюту, а мистецтво, відповідно, його вторинне копіювання.

Важливе місце при створенні художнього образу посідає співвідношення раціонального і емоціонального. Ці два поняття взаємозв'язані між собою і доповнюють одне одного. Без емоційного не може існувати художній образ в жодному виді мистецтва.

Проблема впливу художнього твору на аудиторію надзвичайно складна і водночас цікава. Цей процес безпосередньо пов'язаний з двома давньогрецькими поняттями: *сугестією* — навіюванням і *емпатією* — співпереживанням. Якщо ці два поняття по-справжньому співпрацюють між собою (митець створює, а глядач сприймає), виникає діалог між художником та аудиторією, що і приводить до духовного очищення, яке переживають і глядач, і митець. Такий зв'язок має взаємо впливовий характер: аудиторія сприймає, але водночас і стимулює творчу активність художника.

Важливе місце у мистецькому творі посідають поняття **змісту і форми**, які дають змогу створити повноцінний художній образ. Зміст і форма органічно пов'язані між собою, вони взаємодоповнюють одне одного. **Форма** — це зовнішня оболонка художнього витвору, вибір митцем зображально-виражальних засобів і технічних прийомів. Форма зумовлює компо-

зицію, структуру, темпо-ритмову побудову художнього твору, які допомагають митцеві розкрити його основний зміст.

Зміст художнього твору є яскравим свідченням існування діалектики суб'єктивного й об'єктивного, адже, відображаючи певні процеси та явища, митець обов'язково висловлює своє ставлення до них у контексті свого світосприйняття.

Структура змісту художнього твору є синтезом таких важливих компонентів, як тема, ідея та емоційно-естетична оцінка зображуваних явищ.

Тема є головним об'єктом зображення у художньому творі.

Ідея — це думка автора, що відображає його світовідчуття і світосприйняття, тобто емоційно-естетична оцінка зображуваних явищ.

Органічне поєднання і взаємовплив змісту і форми сприяє створенню повноцінного художнього образу.

Запитання для повторення, самоконтролю і опитування:

1. Розкажіть про походження та зміст терміну «мистецтво».
2. Назвіть основні етапи становлення і розвитку мистецтва. У чому їх особливості?
3. У чому, на Вашу думку, предмет мистецтва?
4. Що таке «художній образ»?
5. Що таке «форма» і «зміст» у мистецтві?

Теми рефератів і повідомлень:

1. Мистецтво стародавнього Сходу.
2. Мистецтво античності.
3. Мистецтво раннього середньовіччя.
4. Мистецтво Відродження.
5. Основні художні течії у мистецтві Нового часу (за вибором студентів).
6. Основні художні течії у сучасному мистецтві (за вибором студентів).

Література:

Естетика / Навч. посібник за ред. В.О. Лозового. – К., 2002.

Питання для підготовки до модульного та підсумкового контролю Модуль I. Культурологія

1. Яким чином намагались з'ясувати сутність явища «культура» античні філософи?
2. Які основні варіанти пояснення закономірностей культурно-історичного розвитку Ви знаєте?
3. Що таке культурологія як наука?
4. Пригадайте основні наукові підходи до розуміння сутності культури. Спробуйте пояснити їх особливості.
5. Наведіть «робоче» визначення культури. Поясніть, чому ми змушені ним користуватись.
6. У чому змістовна і функціональна особливість таких підсистем культури, як матеріальна і духовна?
7. Що таке культурна статика, культурний комплекс, культурний ареал?
8. Що таке культурна динаміка? Які культурні явища і процеси її забезпечують?
9. У чому полягає «селективність» культурних зв'язків? Наведіть приклади такої селективності.
10. Що таке «культурний лаг», «культурна трансмісія», «культурна інтеграція»?
11. У чому полягає зміст «діалогічної концепції культури» М.М.Бахтіна?
12. Що таке «діалог культур»?
13. Що таке «етнос»? Чому виникла потреба у термінологічному використанні цього давньогрецького слова замість звичного для нас слова «народ»?
14. Які основні умови формування, існування та ознаки етносу?
15. Пригадайте наукові рівні етнографічної класифікації культур народів світу. В чому їх особливості?
16. Що таке традиції? Які різновиди традицій Ви знаєте? Які суспільно важливі функції виконують обряди та звичаї?
17. Що таке традиційна культура, етнічна культура, культура етносу?
18. Який характер має взаємозв'язок між культурою та етносом і в яких формах він проявляє себе?
19. Що таке семіотика? Чим вона займається? Які основні категорії семіотики Ви знаєте?
20. У чому особливість семіотичного підходу до культури? Що таке первинна і вторинні моделюючі системи з точки зору семіотики?
21. Розкажіть про різновиди та функції вторинних моделюючих систем у культурі.

22. Що таке художня культура? Яким чином вона пов'язана з мистецтвом?
 23. Що таке мистецтво? Які функції мистецтва Ви знаєте?
 24. Поясніть сутність суспільно-перетворюючої та компенсаторної функції мистецтва. Наведіть приклади.
 25. Поясніть сутність художньо-концептуальної та інформативно-комунікативної функцій мистецтва. Наведіть приклади.
 26. Поясніть сутність сугестивної, естетичної, гедоністичної функцій мистецтва. Наведіть приклади.
 27. Які види мистецтва Ви знаєте? Розкажіть про декоративно-прикладне мистецтво, архітектуру, скульптуру.
 28. Розкажіть про такі види мистецтва, як графіка та живопис.
 29. Розкажіть про такі види мистецтва, як музика і хореографія.
 30. Розкажіть про такі види мистецтва, як художня література і театр.
 31. Розкажіть про такі види мистецтва, як кіно і телебачення.
 32. Що таке «модернізм»? Які естетичні принципи притаманні модерну?
 33. Що таке «декадентство», «авангардизм»?
 34. Наведіть приклади мистецьких творів у стилі модерн.
 35. Що таке «постмодернізм»? Які естетичні принципи лежать у його основі?
 36. Назвіть характерні моделі культурного відродження слов'янських народів у 19 ст. У чому особливість української моделі?
 37. Які етапи становлення новітньої української культури Ви знаєте? У чому їх особливості?
 38. Яку роль відіграв Т.Шевченко у становленні феномену української культури? Розкажіть його біографію.
 39. У чому полягають протиріччя радянського етапу розвитку української культури?
 40. Охарактеризуйте сучасний стан української культури і основні тенденції її розвитку.
 41. Поясніть зміст понять «людина», «індивід», «особистість». Розкрийте зв'язок між ними.
 42. Що таке «етнокультурний стереотип», «автостереотип», «гетеростереотип»? Яким чином вони впливають на формування культури особистості? Наведіть приклади.
 43. Чим визначається відношення людини до світу? Що таке культура на особистісному рівні?
- 44. Модуль II. Етика, естетика**
45. Що вивчає наука етика? Чому її називають «теорія моралі»?
 46. Що таке «моральна вимога»? Які ознаки цієї етичної категорії Ви знаєте?

47. Що таке «моральний вибір», «моральний намір», «моральна спонука», «моральний мотив», «моральна свобода»?
48. Що таке «моральна відповідальність», «моральна самооцінка», «моральний самоконтроль», «моральна самовимогливість»?
49. Що таке «моральні чесноти», «добро» і «зло» з точки зору етики?
50. Що таке «справедливість», «совість», «гідність», «честь», «моральний ідеал»?
51. Розкажіть про такі етичні категорії, як «сенс життя», «щастя». У чому, на Вашу думку, їх значення?
52. Назвіть основні моральні проблеми сучасного українського суспільства. Які Варіанти їх розв'язання Ви можете запропонувати?
53. Розкажіть про моральне вчення буддизму.
54. Розкажіть про моральне вчення християнства.
55. Розкажіть про моральне вчення ісламу.
56. Наведіть характеристику етичних поглядів Аристотеля.
57. У чому полягають особливості філософсько-етичної системи І.Канта?
58. Розкажіть про основні положення етики екзистенціалізму, прагматизму, суб'єктивно-ідеалістичної теорії моралі.
59. Що Ви знаєте про етику неотомізму, неопротестантизму?
60. Який зв'язок між етикою і філософією психоаналізу?
61. Що таке етикет?
62. Які комунікативні властивості і функції етикету Ви знаєте? Наведіть приклади.
63. Що таке етикет у семіотичному аспекті? Наведіть приклади етикетних знаків та знакових систем.
64. Чому етикет виступає у якості важливої системи моральних цінностей?
65. Який зв'язок між етикетом і ритуалом?
66. Що таке етикетні жести? Наведіть приклади.
67. Розкажіть про семіотику руки в етикеті. Наведіть приклади.
68. Розкажіть про традиційні основи застільного етикету.
69. Що таке «глобальні проблеми»? У чому особливості сучасного етапу існування етичної культури?
70. Що таке «глобалізація», «культурний синкретизм», культурний плюралізм», «культурний релятивізм», «культурна толерантність»?
71. Пригадайте особливості і характерні риси етики постмодернізму. Спробуйте дати їм моральну оцінку.
72. Що вивчає наука естетика?
73. Розкажіть про «прекарасне» у якості естетичної категорії.

74. У чому зміст та особливості таких естетичних категорій, як «трагічне» і «комічне»?
75. Розкажіть про естетичні погляди видатних античних філософів.
76. У чому, на Вашу думку, особливості естетики середньовіччя?
77. Пригадайте характерні особливості сучасних естетично-філософських систем.
78. Назвіть основні етапи становлення і розвитку мистецтва. У чому їх особливості?
79. У чому, на Вашу думку, предмет мистецтва?
80. Що таке «художній образ»?
81. Що таке «форма» і «зміст» у мистецтві?

Пропонована література:

- Асмус В.Ф. Вопросы теории и истории эстетики. – М., 1968.
- Байбурин А.К., Топорков А.Л. У истоков этикета. – Л., 1990.
- Бойко Ю.М., Джос Ф.Х. Українська та зарубіжна культура: Культури стародавнього світу (курс лекцій). – Харків, 2002.
- Бокань В. Культурологія. – К., 2000.
- Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. – М., 1983.
- Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Создано человечеством. – М., 1984.
- Бромлей Ю.В., Подольный Р.Г. Человечество – это народы. – М., 1990.
- Гончарук Т.В. Культурологія. – Тернопіль, 2004.
- Естетика / За ред. В.О. Лозового. – К., 2005.
- Естетика / Навч. посібник за ред. В.О. Лозового. – К., 2002.
- Культура і побут населення України / За ред. Наулко В.І. – К., 1991.
- Лекції з історії світової та вітчизняної культури / За ред. Ятрия А.В. – Львів, 1994.
- Лунин И.П. Искусство как социальный феномен. – М., 1984.
- Малахов В.А. Етика. Навчальний посібник. – К., 2000.
- Пономарьов А.П., Артюх Л.Ф., Косміна Т.В. Українська минувщина: Ілюстрований етнографічний довідник. – К., 1993.
- Теорія та історія світової та вітчизняної культури / За ред. Горбач Н.Я. – Львів, 1992.
- Теорія та історія світової та вітчизняної культури / За ред. Н.Я. Горбач. – Львів, 1992.
- Тофтун М.Г. Етика. Навчальний посібник. – К., 2005.
- Українці: Народні вірування, повір'я, демонологія / За ред. С.В. Головки. – К., 1992.
- Чебоксаров Н.Н., Чебоксарова И.А. Народы, расы, культуры. – М., 1985.

- Чубинський П. Мудрість віків: Українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. – К., 1995.
- Эстетика / Общ. ред. Л.Т. Левчук. – К., 1997.
- Эстетика: Словарь. – М., 1989.